

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

Վանի 1916-ի Ապրիլյան հերոսամարտի նախօրեակին (3 Ապրիլ, ուրբաթ) Հայոց-Ջորի Նիրե գիւղի մէջ, իր երեք անձնուէր և կարիւր զինակիցներու (Վահան, Պողոս, Միհրան) հետ, ստոր և նենդ դաւադրութեամբ մը դազան թշնամիի կողմէն, սպանուած մեր ռազմիկ-հերոս և զգայուն քանաստեղծ, Արարադի առիւծասիրտ լեռնարդու, Իշխանի վեհ և անմոռաց յիշատակը յաւերժացնելու համար լոյս ընձայեցի այս գրքոյկը:

Իմ խորին և սրտագին շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ այն ամէն ընկերներուն և ծանօթներուն որոնք իրենց բարոյական օժանդակութեամբ և յօդուածներով, սիրայօժար կերպով արձագանք տուին իմ դիմումին:

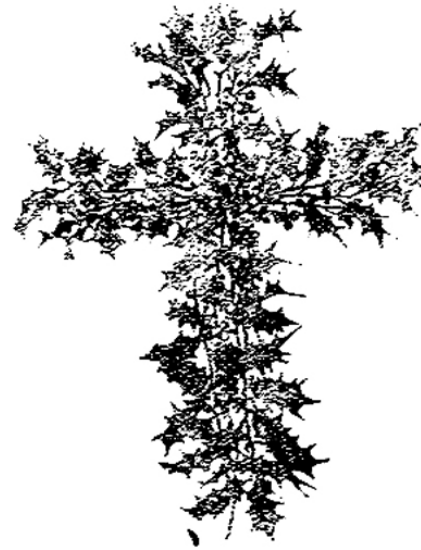
Մասնաւոր շնորհակալութիւններս նաև նախատակ ռազմիկի սգաւոր այրիին, տիկ. Սիրանուշին, որ սիրով իմ տրամդրութեան տակ դրաւ Իշխանի, յիշատակարաններ, քանի մը ռաւանուորներ և նկարներ: Իսկ սիրելի հայրենակիցս Բարունակ Կպտակեանը սիրայօժար կերպով հոգ տարաւ և օժանդակեց ինձ յօդուածներու ընտրութեանը մէջ:

Իբրև առաջին փորձ գրքոյկս հարկաւ ունի իր պակասաւոր կողմեր, որու համար յարգելի ընթերցողներու ներողամտութիւնը կը խնդրեմ:

Քիֆլիս 1916 Փետր.

Հայկ Տ. Ա. Աճէմեան

.....

Ձ Օ Ն

ՎԱՆԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Ի՞նչ, որ Կարմիր Ապրիլին, պատնէշներու վրայ և խրամներու մէջ դիւցազնաբար կուրծք տուիր անարգ և արիւնոուշտ թշնամու մահաբեր զնդակներուն և կատաղի գրոհներուն՝

Ի՞նչ, որ խիզախ ու քաջարի զաւակներովդ յաղթականօրէն՝ դիմադրելով տարար քո փառաւոր ու պանծալի յաղթանակը՝

Քեզ, Հայ ժողովուրդ, քո սուրբ անուան և հերոսամարտին քաջարար նախատակուած քո ռազմիկ—կոբլիւներու—«Որոնք խիզախ կեանքով դաժան մահը հեզեզին եւ հպարտ մահով մեր սեւ կեանքին փայլ տուին», — պաշտելի անմոռաց և կարմիր յիշատակին իր այս գրքոյկը կը ձօնէ՝

Կազմող

Ի Շ Խ Ա Ն

(Նիկոլայ Միխայլիչեան)

Իշխանը, իսկական անունով Նիկոլ, ծնած է 1882 ին՝ Ղարաբաղի Գառասնի գիւղին մէջ: Հայրը՝ հարուստ գիւղացի մը, թէև անգրագէտ, բայց աշխարհ տեսած մարդ (կը պարապէր ընկուզի տախտակի վաճառականութեամբ) իր տղան ուսման կուտայ Շուշիի թեմական դպրանոցը: Բնականէն սրամիտ և հարուստ ընդունակութիւններու տէր Նիկոլը, իր ընկերական շրջանին մէջն է որ կստանայ այն ոգին և դաստիարակութիւնը որոնք յետոյ զինքը ձգեցին Ղարաբաղի լեռներէն Ռշտունեանց սարերը: Շուշիի թեմական դպրոցի աշակերտներէն ընտրելագոյն մաս մը, ի մի համախմբուած՝ կը հրատարակէր «Կոկոն» անուն ձեռագիր թերթիկ մը, որու աշխատակիցները յետագային դարձան յայտնի գրագէտներ և գործիչներ, ինչպէս օրինակ՝ Բասենի համակրելի գործիչ Մենակը (Եգոր Առըստամեան), Իսաջան (զոն գացած Կարսի ուսման պայթումին չորս ընկերներով), Թորգոմ (Թուման Թումեան) սպանուած 1904 օգոստոսին Օլթիի մօտ սահմանագլխի վրայ, երբ 60 հոգանոց խմբի գլուխն անցած Սասունին օգնութեան կերթար, Վանի յայտնի գործիչ Արամը, Ալ. Ռուբենին, Ն. Սարգիսեան և այլն:

Բնականէն ըմբոստ և անզուսպ պատանի Նիկոլը չը կրնալով տոկալ այդ շրջանին թեմականի մէջ աիրող Բենիկ վարդապետեան ուժիմին՝ զորդալի սկանդալով մը դուրս կուգայ դպրոցէն, կանցնի Երևան ու կը մտնէ այն տեղի թեմականը. հոն ալ նոյն սկանդալ աւարտական քննութեան ատենը:

Այնուհետև Նիկոլը կանցնի Կարսի շրջանը յեղափոխական պրօպագանդիստի ցուպը ձեռին. շատ շանցած իր չոգեկից ընկեր Մենակի հետ կը գտնենք Նիկոլը 1903ի գարնանը Բասենի գեղերուն մէջ: Բասենցիները Մենակի անմոռաց անունը յիշած ատենը չէին մոռցած նաև իրենց Գրիգորին (այս անունով էր նա երևցեր հոն). ես տեսայ թէ ինչպէս 1913 օգոստոսին՝ թախանձանքով կը խրճուրդէին Վոսմեանէն որ Իշխանը Բասէն դրկեն, չէ որ Վանը գործիչներ շատ ունի, իսկ իրենք բոլորովին առանց մարդու են Տնացեր....

1903ի աշնան՝ երբ Խանի և Նէվրուզի խումբերը Սասունին օգնութեան կերթային, Գրիգորը ուղարկեց ցաւընդառաջ խումբերը առաջորդելու. ապա ինչպէս, յայտնի է տեղի ունեցաւ Իւզվերանի և Գոմաձորի հուշակաւոր կռիւները. քիչերը ազատեցան և ատոնցմէ մէկն էր Գրիգորը: Սա՛ խումբ մը ընկերներու հետ կը յարձակէ թիւրք ձիաւոր ժանդարմներու վրայ, և սպաննելով անոնց, ձիերը հեծած կը քշէ դէպի սահմանագլուխը և կազատուի:

Բայց Նիկոլի ռազմատենչ և անզուսպ հոգին չէր կրնար ձուլ երկրէն, արիւն և արցունքի մէջ խորովուող երկրէն հեռու. ասեկահայ մարտիրոս ժողովուրդը նոր զօներ, նոր սղջակէզներ կը պահանջէր, հայոց բազմաշարժար դատը, անտակ կարասի պէս նոր արիւն կուզէր:

Մօտ տարի ու կէս առաջ Վարդգէսը ձերբակալուած էր Վանի մէջ և անոր փոխարինելու համար ճամբայ ելած էր Կոմսը (Վ. Փափագեան). Նիկոլն ալ միացաւ վերջինիս օւ 1903ի ուշ աշնանը մենք կը գտնենք երկուքին Վասպուրականի մայրաքաղաքին մէջ:

Մինչ Բժիշկը (Վ. Փ.) քաղաքին մէջ մը շիւնային անկատ աշխատանքով կը պատրաստէր ապագայ մեծ հրդեհի սկզբնական կայծերը, Իշխանը (Նիկոլը այդ անունով մտաւ Վասպուրականը) թողնելով քաղքի համեմատաբար խաղաղ մթնոլորտը, անցաւ գաւառ:

Իշխանի երևումէն առաջ Վանի գաւառները բոլորովին մոռցած էին գրեթէ, 90-908 պատահաբար այդ գաւառ-

ները շրջած էին Պետօն, Վարդան և Միքօն. գիւղերու վրայ մեր առաջին շրջանի գործիչները նայած են իբր ուտեստ, ապաստան և ուղեցոյց տուող վայրերու: Յեղափոխական պրօպագանդը այն տեղ շատ հարևանցիօրէն էր մուտ գտած: Իշխանը առաջին կըլլայ որ լրջօրէն հիմ կը դնէ մեր գաւառական կազմակերպութեանը:

Անբեղ և անմօրուս այդ ռազմիկը գլուխ անցած հասակաւոր և փորձուած զինուորներու կը շրջէ Հայոց—Ձոր, Շատախ, Գաւաշ, Մոկս, Կարկառ և Կարճկան. սարսափի կը մատնէ քիւրտ բէկերը, աղաները և պետական պաշտօնեաները, կը զինէ ժողովուրդը, դպրոցները կը հիփէ և կարճատև շրջանի մը մէջ կը յաջողի հասցնել յեղափոխական առնական սերունդ մը:

Այսպիսի պայմաններու մէջ, ինչպէս կըսէ Արամը *) շամբնազարմանալին այն է որ նա ժամանակ կուենայ ինքնազարգացմամբ զբաղելու, և կրնամ ըսել որ Իշխանը աւելի շատ բան սովորեց ատով քան դպրոցին մէջը: Արդարև Իշխանը իր գրւածքներով, դասախօսութիւններով և յայտնած առողջ դատողութիւններով, բազմակողմանի զարգացած երիտասարդի մը տպաւորութիւն կը թողուր. այնուհետև արդէն՝ հետզհետէ Իշխանի զարգացումը աւելի և աւելի կատարելութեան հասաւ:

1904 ին Սասնոյ մարտիկները Անդրանիկի, Գեորգ—Չաւուշի, Մուրատի և Սեպուհի առաջնորդութեամբ նաւով Ախթամար էին եկած, այնտեղ ընդառաջելու գացին նաև Իշխան և Բժիշկը, կառավարութիւնը մասնութեամբ տեղն իմանալով նաւերով կղզին պաշարեց և սկսաւ ուժբակոծել, բայց խումբերը անփնաս՝ դուրս եկան և խոյս տւին:

Իշխանն ալ իւր խմբով անցաւ դարձեալ դէպի Ռշտու. նեանց լեռները, նարեկ գիւղը գտնած ատենը պաշարեցաւ հարիւրաւոր քիւրտներէ և զինուորներէ. կատաղի կուէ մը ետքը ճեղքելով թշնամիներու խիւղթան բազմաթիւ դիակները փռելով կանցնի լեռները: Քիւրդեր այդ անունը սար-

*) Տես «Աշխատանք» 1915 № 221. Բ.

1904 թն նիժնեցաւ Աղթամարի գաղտնցը և շր նա-
յած իր ներքին կարգ մը անձանոյ բարգոթիւններուն
և խիստ կարծատն շրջանին՝ ամբողջ սերունդ մը արտա-
գրեց. մարտիկ, գրագէտ, ուսուցիչ, որը ամբող-
ջովին տոգորւած էր Բշխանի ոգով և իղէալներով.
յիշենք այստեղ այդ սերունդէն Առն Եաղօհանը
յայտնի խմբապետ և մարտիկ), Միհրան Չաթօհանը
(գաւառական երախտաւոր գործիչներէն մին, մնում
է՛նմիածնի մէջ), Արտ. Բարս. (մեր ամենապատրասուած
գաւառացի ուսուցիչներէն մին), Տիգրան Եաւախցի (ու-
սուցիչ, սպանւած Եասախի կոնկնեբուն) Կարկառցի
տնօրիտներ Արշակ և Գրիգոր. և այլն: Վաղամեռիկ
Ռաֆայել Երիցեանն ու Յովսէփ Յղաթեանն ալ Բշխանի
աշակերտներէն կրնանք համարել, քանի որ յեղափոխա-
կան-մարտական դաստիարակութիւնը անկէ էր որ
ստացան ամենէն աւելի:

Բշխանի պատրաստած առնական սերնդի մասին
պատկերը ամբողջացնելու համար յիշենք, նաև մեր ժողո-
վրդի ծոցէն դուրս եկած խմբապետներ և զինուորներ, ո-
րոնք տարիներ շարունակ Ռշտունեաց և Կարկառի լեռ-
ներուն վրայ շարունակեցին իրենց սիրելի Վարպետի
պակաս թողածը, ինչպէս Ոգմեցի Լաթօն և Սարգիս,
Մսկացի Քոչուն, Համբարձում և Գրիգոր, Եասախցի
Հարիբ, Գաւաշցի Ասպօն և Միսօն, Կարկառցի Եղիշ և
Գալուստ և այլն և այլն:

Աղթամարի գաղտնցը ամբողջ հինգ գաւառի՝ ուսու-
ցիչ, հասարակական գործիչ արտագրող շտեմարանն ե-
ղաւ, վանքը աշխարհականացաւ, զեռ համիտեան օրե-
բուն այնտեղ հիմք դրեցաւ սահմանադրական մարմին-
ներու, տեսնալու էր թէ ինչպէս օլօզաւոր և Եալ-Եա-
լիկ հոգնող գրեզական պատգամաւորները կուզային Աղ-
թամարը՝ իրենց շրջանի ձայնը ներկայացնելով և իրենց
ուրոյն պահանջները դնելով...

1907 թ սկզբին, Վիեննայի մէջ կը գումարէր Դաշ-
նակցութեան IV-րդ ընդհ. ժողովը. Բշխանը՝ Արամի և
ողբացեալ Համազասպ Բաղէշցեանի հետ, ինն փութացած

էր. Արամը իսկոյն վերագարձաւ. իսկ Բշխանը նոյն
տարւայ նոյեմբերի սկիզբը. երկու ամիս ետքը
պայթեց Դաւօի անուիլի գաւառանութիւնը (1908 Յունվար-
24-ին,) որուն նետեց դժոխային շրջան մը Վասպուրա-
կանի համար: Նոյն տարւայ մայիսի 5 ին երբ Արամը իր
20 ընկերներով ձերբակալեցաւ, Բշխանը ապաստանած
էր լիաները, որուն յետոյ միանալու զացին Սարգիսն
ու Բժիշկը իրենց խումբերովը. ամիսներ շարունակ Բշ-
խանը բազմաթիւ ընդհարումներ ունեցաւ զիրենք նետա-
պընդող Ջալալ փաշայի և իր պաշտօնակիցներուն հետ,
մինչև որ եկաւ 908 թ Յուլիս 10ը իւր ռուսական սան-
մանազրութեամբ...

Վանի գործիչները Սարգիս, Արամ, Բժիշկ, Վասմ-
եան և ուրիշները գործով կամ այլ պատճառներով Վա-
նէն հեռու գտնւած տեանը Բշխանն էր որ թաշտուն կեր-
պով կը վարէր կազմակերպական գործունէութիւնը:

Այստեղ արգար և անաշառ ըլլալու համար պէտք է
ըսել որ Բշխանը սահմանադրական շրջանին իր հմայքը
մասով մը կորսնցուց Վանի երիտասարդութեան աչքին,
որովհետև երբ մէկ կողմէն Արամներ և Սարգիսները բուն և
գատար չունէին գիշեր ցերեկ, իրենց ամբողջ ժամա-
նակը տրամադրելով շինարար, ստեղծագործ աշխա-
տանքին, Բշխանը մատի ծայրերով կը մասնակցէր
յաճախ ընթացիկ այդ կեանքին, մենք սորոված
էինք հասարակական գործիչը տեսնել միշտ ժո-
ղովներու, խորհրդակցութիւններու. և կամ գրեզացիին
հետ անոր հսկայ կարիքներուն բաւարարելու աշխա-
տանքին մէջ. Բշխանը պէտք էր շարունակէր, ինչպէս կը-
սեն մեղրամօմի պէս այրել, յոյս և տարութիւն տալու
համար. նա իրաւունք չունէր իր հանգստութեան մասին
մտածելու... պէտք էր որ նա յառաջ տանէր գործը այն-
պէս, ինչպէս սկսած էր—անա ստով կարելի էր բնորո-
շել այդ գործիչի դէմ եղած դժգոհութիւնները, որքան
որ այլազան էին անոնք, իրաւացի կամ անիրաւ:

Յետոյ Բշխանի պահասութիւններէն գլխաւոր դիժ
մալ եթէ կար, այդ իւրանսխտեմ, անկապ ծրագիրներն

ու գործերն էին, նրաչափ գերազանց էր ծրագրերը, սպե-
 ռաթեմաք գործի հսկելը և ունի հարձակոթնը յետոյ էր
 թողարդ աշտելու, և իր աննաւաստան հեանքին մէջ, իմ խորին
 լամպումընդ Ելիանք հարող էր լաւ գրագէտ ու բանաս-
 տեղծ գանձալ, լաւ նրապարակագիր, նաև լաւ նոհասը,
 երգիչ, գեղարուեստագէտ, բայց աննոց էր վեպի իւր այս
 ընտիր յատկութիւնները և անփոյթ գերազանց էր թուրք
 այն գրածը, որ անթարգմանք թէ՛ քանի մօր ասու-
 սկան էր:

Անոր գլխ. ջանքերով սկսեցաւ նրաստարակելի սկի-
 թասանք շարաթաթերթը Վանի մէջ, նա ասուցիներ կգաւ
 որ բառակալն լամերգներ կազմակերպեց, նաև էր մաս-
 նակցեր սիրողներու ներկայացուցիչներու, կգաւ աստեղա-
 պետ գաւառական երեսփոխ, ժողովի, անգամ Արարուց
 թագ. խորհրդի, նոյնպէս անգամ Գեներալականի ինս-
 տակալութեանը, բայց ապանովարար այսպիսի գործեր
 չէին որ անոր անունին այնքան նմայք էին ասան, որ-
 քան նախաստանագրական շրջանի լիոնապարեան իր
 գործունէութիւնը, նա ներուստագովի էր, և այսպէս ալ
 ձայն ջիւրաւ ազաներու, և պետական պաշտանեաններու
 աշխիւնը, նոր նա հերիէր պետական բարձր անձնաստու-
 թիւններու քովը, ամենքը էր պատկաստէին իրմէն, այց
 փորթիկ մարտէն, որու վեմքին էր փայլատակէին զայց
 մը արժ. ի աշխիւնը:

Ելիանքի փորթիկ կազմածքին մէջ արգարի միակ
 ստեղծ ազգոց իր աշխիւն էին, Մեր գաւառացի ըն-
 կերները նետեալ կարգադր էր պատմէին Ելիանքի հեանքին:
 Կարնկանի պատուանար Մուսաբէկը*) իր հեանքը
 փրկելու նամար ջիւրոց գլխաստրներէն ժողով մը էր զու-
 մարէ իր ասան մէջ, գաւառքութիւն մը սարքելու նամար
 Ելիանքի հեանքին վեմ (Ելիանք քանի մ'անգամ փորձան
 էր Մուսաբէկը իր ասան մէջ սպաննելու), ժողովին պատան-
 մամը ներկայ կրլլայ նաև Մոկսի խաղապանը Մութուլ-
 լակ-բէկը:

*) Սպաննեան 1913 թ. անան, գաշն, տիրորիստներէն:
 ը.

—Պէտք է ասեն զեւով վերջ? զեւի այց լակտի գեանե-
 րին, կրակ Մուսաբէկը, ապա գաւառացի վեպի իր վաթ-
 կոս ժողովականները, էր բացակասել զայցուցին, Բնչ
 կայ վաթկայու, կրակն որ փորթիկ կազմածքով կուլ
 (ապա) մըն է ներ Ելիանք բամար:

—Միշտ է, էր միջամակ Մութուլլակ բէկը, Ելիանք
 պատիկ կուլ մըն է, բայց էրր նա մի անգամ իր աշխ-
 իր այցուցէն՝ ջիւր վրայ գարննէ...տեղն ու տեղ էր նախ...
 Եւ անա շարապէս որ մը, այց սարսափը, Վասպու-
 լականի Ելիանք զու հերթայ 913 թ. Ապրիլ 3 թ. գրէնքը
 չիլն վր. գրն մէջ անարց գաւառքութեան մը, իւր 3 ըն-
 կերներով...
 Վասպուրականը էր կորնեցել իւր նրաչափ ներսը,
 նայ ժողովուրդը իր լաւագոյն գաւառներէն մին, Բոգ իւր
 լեկերները կորովի և անեկուն գրնակից մը:

Նա ինկաւ նամարց գուշմանի զնգափէն, մարազը,
 մեր ամենուս մարազը սրաին՝ կասկիւով իւր յանդր-
 ներուստովկանց մարասուն, անեկուն ներսամարտ, մին-
 չէ... Մեծ Անուստը:

Ելիանքի սիրողները լանգիս էր ձան գերեզմանին
 մէջ, և թէ էրրէր իւր ստեղծան սերնդի հեանքի ձա-
 ցորգները շարունակին այն գործը որուն զու գաթի բազ-
 մաթի շատերը, մեր սեւուր նայրներթի նարեւար գա-
 տակները...
 Եւ այց սերունդը ու ժողովացան թափանք արեան և
 գեղներէն, նոր սգի և նոր թափ ասան մեծ ուսուցիչնե-
 լու լուսապայծառ վեմքերէն էր շարունակ իր գործը,
 իր ուխտը, իր կտակը:

Փառք իւր անմեծ անուան, պատիւ իր նետար-
 ներուն:

ՅՐԳԻՆ 1910 Փետր. 20. Թղտուկ

ՄԵՆԱԿԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Դուն էլ վերկացար դէմ արեծագին,
Գօտիգ կապեցիր թո մէջքը հպարտ,
Աչքդ դարձուցիր շողուն աստղերին,
Ատիբ, կը հասնեմ դեռ լոյս շրջացւած:

Եւ կեանքի բեռը դրիր թո մէջքին,
Ճամբորդի ցուպը թո ձեռքը առար.
Յայտն էր շողշողում թո սաթ աչերին,
Եւ հպարտ-հպարտ էն ճամբան ընկար:

Ու սիրտդ յուստտ,
Հոգիդ մրրկոտ,
Միշտ քայլում էիր
Քո ճամբան փշոտ:

Քայլէ ու քայլէ
էն ուզին մօտէ.
Այ-ժառ շողերով
Արե կը ծագէ:

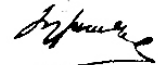
Էյ, ազիգ ախրէր, շատ ջանելի-ջիւան
Կերաւ ու կերաւ էտ անկուշտ ճամբան.
Շատերը ընկան էտ ճամբի կէսին,
Սրտերը զառւած՝ յոյսը աչերին:

Հէյ զախ, հէյ զախ, հէյ նամարդի նման
Քեզ էլ կուլ տուց էտ անկուշտ ճամբան.
Հէյ զախ, հէյ աշխարհը, քեզ էլ կուլ տուց
էտ ազիգ ճամբան՝ անծէր, անվախնան:

Թէ սող մնացինք՝ ու հազար բարով
Կրցանք յաղթանակ՝ բերել մեր երկրին,
Թէ որ մեր երկրէն հազար-հազարով
Կրցանք դուրս քշել նամարդ թշնամին...

Կը դամ կը կանչեմ Բասենայ դաշտից,
«Հէյ ազիգ ախպէր, ել, մենք յաղթեցինք.
Մենք դուրս քշեցինք նամարդ թշնամուն
Հազար-հազարով վրէժ հանեցինք:

Անձրևից մաշւած թո ոսկորները
Կը դամ կը ժողվեմ՝ մէկ-մէկ, երգելով
Տանեմ կը թաղեմ Անտոքայ սարը՝
Սասուն ապահով՝ հանգչիս անխռով:

Վան— Այգեխան

ՈՂԱՄԻԿՆԵՐԸ ԱՐԵՒԻ ՃԱՄՐՈՒՆ ՎՐԱՑ

Բանութիւնը երկէ ու 600 տարի, երբ չգթայր էր մեր երկրը, մեր Սիրտը մահեր, մեր կեանքի յոյսը մարեր էր ու կամբաներն Արեւի և Դեղեցկութեան՝ փակուեր էին մեր առջև:

Օրը եկաւ, երբ բոն թէ Բանութիւնը Նար և գեանաւարի, Նար և վառի յոյսերը Հայաստանի գեղեցիկ Արեւին:

Ու ելաւ Մէկը, ցուպը ձեռքն առաւ ու փշաւ արուաներով գնաց Բանութեան նակաւն ապաստանարիւն: Եւ արեւի սոկի նակաւնները չգթայագերծելու: Հայաստանի գրիւր նորիզաններուն վրայ:

ձամբան, ուրիշ անցաւ Ան, ներկից իր արեւում և ու չէ վերագարծաւ:

Բայց ան գտնեղինց պատրաստուեցին ուրիշները, Ռագմիները, երիտասարդութիւն ճը ամբողջ, նոյն կամբան վրայ, նոյն վան զնորներուն զուտելու ի խնդր...

Ու երբ կը բացուեր Արշալոյսը կտրմիք ու ձամբի կը թուեր արեանագը պոյժաւ, վեր կը կենար Ռագմիներու բազմաբը Երգոր, գտնին կը կապեր նպարաւ մէջքին և աչքը շարուն առաջներուն յառան, Ապաստութեան Արեւը նամբուրիւն կը վազեր...

Բայց կամբաւ կենին, կ'իշուեր վայրանի, սէրը գտաւան, յոյսը աչքին... Ու այսպէս որ ճը, Մնակը—Ճգար Աստատման—ինկաւ Հայաստանի յոյս Արեւի փնտասուրի կամբան վրայ ու Երաւան երկրորդից անոր մանը:

Թէ սոց Յացինք ու նպար բարով
կրցանք յազմանակ ընել մեր երկրին,
Թէ որ մեր երկրն նպար նպարով
կրցանք զուրա ընել նամարց թնամին...
Կը զամ կը կանչեմ Բաների զուտից:
Այս առից սեպեր, և ճնք յազմեցինք
Մեկը զուրա ընեցինք նամարց թնաման,
Նպար նպարով վրեմ նանեցինք...

Եղերորդից Ելանք ու կամբողջ ցուպը ձեռքին, կեանքի ու երկրի ընդ թիկունքին, ճրրկաւ նպարով վազեց նոյն կամբան վրայ:

Դուայ վառեց Ապաստութեան յոյսերը Դուայի, Շառաթի, Կարկաթի և Սպարկերտի մթին լեռներու մէջ, ցուրա ու ձամբ Լուսնուրա կամար, զոչցաւ թերաւ Հայաստանի Արեւի նակաւններն ընէ ընէ ընէ և ընէ ճը ապրութիւն և ապրեցաւ իր ձագուրդի նոյն:

Ու որ ճը, կըր Շառաթը գտաւան կը իր կրակաւ սրբազան կրակով Բանութեան զեմ թնքը գնաց նոյն կամբին վրայ՝ Բանութեան կրակն այս անգամ խաղաղութեան ապրանքներով մարիւ... Բայց թեկաւ պատուապա՛ստ Արեւի անկաւառ կամբան վրայ, զեմ զուրա չի ըլլաւան նամարց թնամի զեղանկներն...

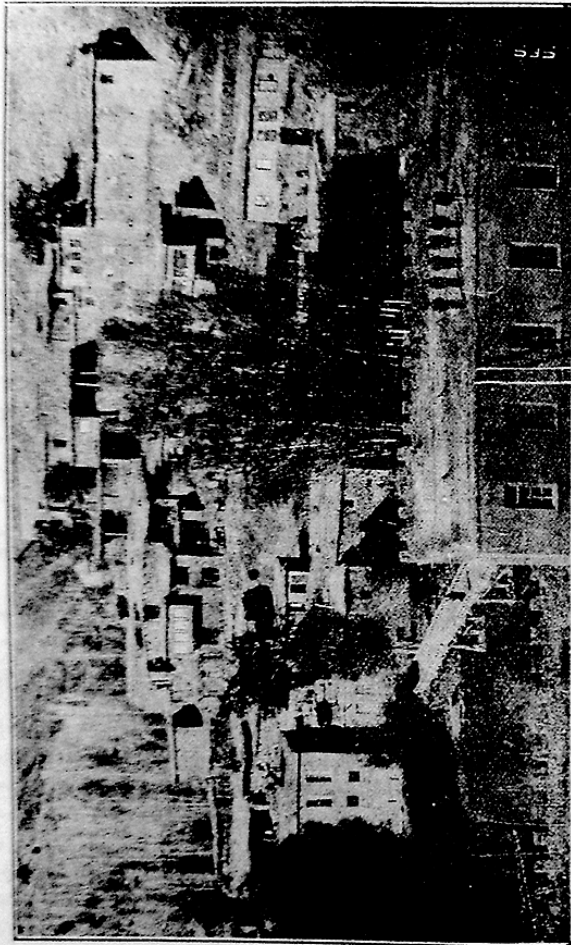
Ինկաւ Յացմիկը, ու իր Մեկը իր անկապալ յոյսարար, որտայ ու առջի կնչաց իր աշակերտներն ու գեանկիցները յոյսը՝ Այգեխանի խրամաններու և Փաղաքամիջի գիբերու, Փնտեղալար նորարներու և Շառաթի լեռներու մէջ...

Ինկաւ Յացմիկը, մտաւ ճարց նրաթեղն, բայց Այգե աստատային՝ թնտարան իրեկց Մակի և Մեանքի գոյամարտի մէջ, կանչեց լքումները՝ ի նակաւն ճարտիկները՝ ի կրի, աննարանցները՝ ի ձան...

Ինկաւ Յացմիկը, բայց ուրտի՛ որ իր գերեզմանը մեր սիրտը դեմ ըլլալ մըրա, գտաւ՝ որ իր Գարծը մեր Գարծը կը Մայս աշաւաւ, նպարա՛ւ որ իր արեւում ներկան կամբան կը շարունակեն վառեց անրանցները յոյսը՝ Ապաստութեան և Ռագմութեան կամար...

Բայց կրեալ, վարպետը ճը նակ ինք և մեր կեանքի և Երաւան գերեզմանին վրայ: Յացմիկի խաղան նպին կը նակզի Ռագմի գերեզմանաւան անայութեան մէջ ու մեր առջև յոյսաւան և խորհրտաւ ճը գտնով՝ որ թագուան և նաւարկան անբազմութիւնը մեր զեկին...

Արեւ, որ փայլեց պաւ ճը Հայաստանի մթին նորիզաններուն վերջը, նակչեց յանկարծ ու իր խաւարին մէջ անապար, պարտեց, թագեց Յեզ ճը ու երկիր ճը ամբողջ...

Երևան — թաղ
Իշխանի վանք, լեռնապարեան լեզամբ, գործունեություն կեդրոնը

Ու հիմայ կը թուի պահ մը թէ Հայաստանը մեռաւ ու Հայը անհետացաւ իսպառ...

Կը թուի թէ Արևի ճամբուն ինկած Ռազմիկները դո՛նուեցին ի դուր և Իշխանը մոռցուեցաւ ընդմիշտ...

Բայց ահա Արևի ճամբուն վրայ, զինավառ և աշխոյժ, կը քալէ կենսունակութիւնը Հայ Յեղին, ահա կը լսուի շկանիւնը չափեղ սուրերուն, ապտակի զօրաւոր շառաշը՝ Բռնութեան ճակտին, օրհասական ոռնոցն ու գետնահար անկումը թշնամիին...

Ահա Իշխանի երգերը կը հնչեն ուղմական, ահա Իշխանի սերունդը Արևի ճամբուն վրայ՝ որպէս դո՛ն, ահա Իշխանի յիշատակը սուրբ՝ մեզի քաջալեր...

Սաւաբը կը ճեղքուի հոն, հորիդոնները կը կարմրին շուտով, և լոյսերը կը վառուին անշուշտ՝ Հայաստանի նորածագ Արևին...

Յովհ. Մխիթարեան

Երևան 1915 Դեկտ.

Ս Ե Ր Ե Ն Ա Դ Ա

Ես աղօթեցի քեզ Աստուած, եւ զգացի որ մեղանչել եմ իմ հոգու դէմ...

Լուիկ խոկուններու մէջ ես իմ անզօրութիւնը զգացի. զգացի որ ես փետրաթափ

Թուչուն մըն եմ մոլորուած գիշերուայ ճնշող խաւարի մէջ: Դու պատնէշն ես իմ տենջանքներուս, որի ազան աչքերով և վառուած սրտով

Զարկում եմ անդադար, ու իմ անզօրութիւնը փոշիանում անհետ: Հոգիս ձգտում է դէպի անհունութիւնը, ազատ դէպի անսահման անծայրածիր:

Բայց քո յամառ նախանձոտ աչքերը փշրում են նրա թևերը երկաթ:

Հսկայ պայքարի, փոթորկոտ կուռի տենչում է հոգիս, բարութեան անկումով

Սիրտս բաբախում, դէպի վեր ամպերը ճախրել եմ ուղում, մաքուր աստղերի

Շողերը գրկել... թևերս անզօր, ջարդուած, թուլացած ցած գահալիժում:

Մեծ գաղտնիքին միտքս հետամուտ դու շղարշել ես. ամուր ծրարել ամէն բան ինձնից:

երբեմն ինչպէս խղճուկ մուրացկան, երբեմն որպէս ըմբոստ պահանջող Նեքոս ծեծում եմ դարպասը հսկայ, իմ բազուկներն են միայն թուլանում:

Եւ գիշերը իւր գորշ թևերն է փռում, ես բաց դաշտի մէջ, յուսահատ, տրտում Անարդար, այո, արշալոյսը վառ, քանի որ նրան գիշերն է ծնում,

գիշերը Մայր բոլոր ոճիրի, շղթան, կապանքը լոյսի, դամբանը տենջանքների, դադարը Յոյզի... միայն զարթօնքը ճղճիմ յգփութեան:

Իսկ ծրարեցիր մեզնից գաղտնիքը հսկայ, գիշերուայ խաւարով, և մահուամբ սահման գրիր մեր իմաստութեան:

Եւ երբ նետամուտ հսկայ գաղտնիքին հեւիհեւ նրան պիտի հասնէի, գիշերը եկաւ... Երբ բմաստուութեան, իմաստութեան բաժակը խորունկ ցանկայ դատարկել մինչև յատակը՝ մահուան պաղ շունչը զարկեց իմ դէմքին:

Ես պատրաստեցի լոյսի ու ոյժի իմ բազուկները, անց ու հսկայ մի մարտի համար... Ասրափով տեսայ իմ մեծ թշնամուն, բազուկների մէջ զրկած ժանտ մահը... Ես անզօրացայ եւ աղօթեցի ջեղ Աստուած, և իսկոյն զգացի որ մեղանշել եմ իմ հոգու դէմ:

1915 Վահ Իշխան

ԻՇԽԱՆԻ ՍԱՅՐ

Թերևս ոչ մէկ մահ, մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ, եղածէ այնքան նշանակալից և բեղմնաւոր իր հետևանքներով՝ որքան Իշխանին: Լեռոսներ շատ ենք ունեցած, բայց ոչ մէկ հերոս կըցած է իր մահովը կատարել այնպիսի փրկարար գործ մը, ըլլալ նախախնամութիւն մը, որ կատարեց ու եղաւ Իշխանը՝ իր երեք կորիւններու հետ:

Վանի երեսնօրեայ ինքնապաշտպանութիւնը, որ իրաւամբ հրացան արժանացաւ ամենուրեք, բնաւ արդիւնք չէ մէկ քանի հերոսներու և անոնց անուան յաճախակի յիշատակումը, կողկասահայ մամուլին մէջ, երբեք չի կրնար մեղ թափանցել տալ աղբիւրան կռիւներու վերութեանը: Այդ կռիւները հետևանք էին տասնեակ տարիներու քրտնաջան աշխատանքի, յեղափոխական յարատեղ գործունէութեան: Վասպուրականը ամբողջ անցեալ

մը ունէր իր ետին, փառաւոր, հոյակապ անցեալ մը: Երիտասարդութիւնը, տարիներ շարունակ մարզուած յեղափոխական դաստիարակութեամբ, եփուած յեղափոխական քուրայի մէջ, տոգորուած 96-ի հերոսամարտով, աւլցուն Պետոյի, Աւետիսեանի, Մարտիկի կենդանի յիշատակովը, կը կենար կազմ ու պատրաստ բնութեան ու ոճիրին դէմ, միշտ պատնէշին վրայ, միշտ արթուն, միշտ հեռատես:

Ու այն դիմադրական ուժը, զոր երևան բերաւ Վասպուրականը մեր երեսնօրեայ կռիւներու ընթացքին, կազմուած էր կաթիլ առ կաթիլ, մէկ երկու օրուայ գործ շէր, այլ տարիներու, մէկ երկու անհատէ շէր բղիւնը, այլ իր հիւթը քաղած էր բոլոր ասպարէզներու վրայ ցեղին կատարած զարգացումէն, բողբոջումէն:

Տարիներու հետ Վասպուրականի դիմադրական այդ ուժն ալ, կը կարգանար, կը մեծնար, կը խոշորնար, ինչպէս հաստարուն և լայնանիստ լեռը մեր հայրենի երկրին: Սակայն պէտք էր որ այլ պայմաններ ալ գոյ ըլլային՝ Ապրիլ յը ծնելու համար: Որպէս զի Վասպուրականի դիմադրական ուժը երևան զար իր բովանդակ լիութեամբ, որպէսզի ոչ մի մասնիկ յուժ պէտս վատնուէր անկէ, կըրսուէր, ոչնչանար, պէտք էր ստեղծուէր հոգեբանական այնպիսի մօմէնտ մը, որ ի մի ձուլէր հասարակական բոլոր ուժեր, երևան հանէր թագունները, հաւաքէր բոլոր ցաֆ ու ցրիւ հնարաւորութիւններ, ապագղեցիկ կարողութիւններ, անկիւններու մութին մէջ կըրսուած զօրութիւններ, և կերտէր անոնցմէ միակտուր ամբողջութիւն մը, ամբակազմ ու անսասան: Տարիներու աշխատանքը, յեղափոխական դաստիարակութիւնը ուրեմն բաւական չէին, անոնք կրնային քայքայուիլ, ցրուիլ յանկարծական գրոհով մը, զոր կը պատրաստէր թշնամին գաղտագողի, հարկաւոր էր անոնց մասերը ի մի բերող, ամբողջական միութիւն մը կազմող ակտ մը, մօմէնտ մը:

Իշխանի մահը եղաւ այդ ակտը: Այնքան անակնկալօրէն ու այնքան վարկենական կատարուած եղեռնական մահը ստեղծեց պահանջուած մօմէնտը: Ամէնքը, յեղափոխականն ու պահպանողականը, ծերն ու երիտասարդը, կուսակցականն ու չեզոքը, կիսն ու երախան, բոլորը, բոլորը, մէկ վայրկեանի մէջ, հոգեբանական զսպանակի մը ուժով, զգացին որ զէն ի ձեռին պաշտպանուելէ զատ չկայ ուրիշ միջոց: Կեանքի ճամբաները զոցուեցան և մէկ ճամբայ միայն մնաց, բոլորը եկան ու կանգնեցան այդ փրկարար ճամբուն վրայ: Ժողովներու, ճառերու՝ քուէներու պէտք չեղաւ, այդ համոզումը գոյացաւ մէկ վայրկեանի մէջ, տարբերային թափով ու բնազդական մղումով մը: Իշխանի մահը եղաւ շողկապող, զօղող օղակը հասարակական բոլոր

ուժերու հանրային բոլոր կարողութիւններու, անիկա accumu-
 lation մը եզու, և մեր գիմադրական ուժի բոլոր ակիրք բացաւ
 ճէշ կէտի վրայ: Ըշխանի մանր եզու երկաթեայ այն հարուածը,
 որ զարքանց բոլոր կարողութիւններ և անոնցմէ ստեղծեց կամք
 մը նոր ու ազատածեայ՝ ցեղին գոյութիւնը պահելու և յաղթա-
 նակելու անյոզոզոց որոշումով մը: Մտապայտեան տրուեցան
 բոլոր մանր նոգիւր, կորան պզտիկութիւններ, մասնատուրք տեղի
 առաւ ընդհանուրին, անհատականը՝ հանրականին: Լրումն ու
 յուսանալութիւնը չբացան և քաջութեան աստուածը թափանա-
 րեց իր թեւերը Կասպուրականի երիտասարդներուն վրայ:

Ըշխանի մանր աստղ մը եզու, յուսանոր, աննշխ վարդու մը
 որ փրկութեան ուղին բացու, փարատեց վարանումն ու կասկա-
 ծը՝ աստուանոց նոգիւններն, անիկա եզու որ նայուածքներ սեկե-
 սել առաւ, զէպի յաղթանակը և նշնեցուց կռուի ազդարար շե-
 փորը:

Ու այնուհետեւ, ամբողջ երեսուն որ, Ըշխանի տիրական ու-
 զին էր, որ կ'ողորորէր սուրբ վրէժով լիցուած մարտիկները, ե-
 ուանց հուսար անոնց, խանց կը ներշնչէր: Այդ ուղին, որ չիրնէն
 բարձրացու, միշտ սուսանեցաւ համերաշխ ու միական Այգիս-
 անի, ներստեան Քաղաքամէջի, բմրոստ նատարի վրայ, կրե-
 սան որ շարունակ Կասպուրականի կոխներու երկը անջատ կէ-
 տերը զիրար կազոզ եզու Ըշխանի ուղին, որ ներստացուց ոչ թէ
 անհատներ, այլ ամբողջ ժողովուրդ մը:

Եւ երբ յաղթանակի որը մտեցաւ ու նշնեց ազատագրման
 ժամը, Ըշխանի ուղին նեոացաւ, Ըշխանը մտապայտեան տրուե-
 ցաւ, մանր նշխներ ու պզտիկ սնափառութիւններ դարձեայ
 գոտի բարձրացուցին, այն գիմադրական կորովը, որ պէտք էր
 պօզածուէր սակաւին, կորաւ անհետ ու նոգիւններուն վրայ ի-
 ջու թանձր ազջմուզով մը, որ ապա զապր կոչուած անդունդին
 ճէջ գլորեց ներստեան ու գեղեցիկ Կասպուրականը...

ՇԸ. Մամուկեան

Երևան, 1910 Վեկ

Վ Ր Է Ժ

(Նուկե Հայ Մարտիկներին)

Վրէժ ու ցասում, թնյն և ու լիզի, մեր սրտերն նիմա
 Մեր խիղճը քար է՝ կարծր, անողորմ...չար ենք անխնայ,
 Էլ ոչ մի աղերս մեր պարզած սուրբ պատեան չի դնի,
 Էլ ոչ մի զղջում զազազած սրտում ներում չի գտնի:
 Նիմա անկշտում արեան ենք կարօտ ձեր ու պատանի
 Թո՛ղ արիւնյուտայ վրէժի ձովում, մեր որը միմի:

Մենք տեսանք անմեղ մեր մանուկներին դաժան յուսամ,
 Մեր որդիկորոյս մայրերի առջև կանկոնեցինք անյայց,
 Մեր մեռելները անթաղ նեխուեցին դաւի ճարերում,
 Մեր շուրջը նիմա ման և ու կակիժ, սոփն և թափառում:
 Մենք տեսանք յստակ մեր ազգիկներին լկտի անարգուած,
 Մերկ ու այլանդակ մտակոյտերից պատնէշներ կապած,
 Լոկեցինք ողբը՝ ձով կորուստների զուլումից ժայթքած,
 Լոկեցինք անսիրտ, մենք մերիմների մեծ ցաւի գիմաց:
 Ու գեո ննչում են մեր ականջներում մեր Զօհրապետերի
 և Ըշխանների

Արզար բողոքի և ազատութեան մարտիրոսների,
 Կախաղաններին, մութ զնդաններում ձեռից մահացած
 Հարիւր ու հազար նահատակների գոյժը անմոռաց...
 Ու այսպէս գարե՛ր, գարե՛ր շարունակ լքում ու զրկանք,
 Մեր սրտերն նիմա վրէժ են պոթիւմով վրէժ ու ճողկանք,
 Մենք էլ զու՛թ շունենք, սրտերս լիզի, խոսքերս՝ կծու
 Ու մեր նարուածը նիմա կը լինի դաժան, մահացու:

ԹԻՖլիս 1910 Փետր. Արմենուի Տիգրանեան

Կարոյի
կարճակը

Բ Ե Ր Ո Ս

ԵՆՈՐՈՒՆ ԵՆՈՆ

Եսմարգի Եման սարց պոչիկը
 Չսկէլ սրտիս մէջ, էլ սնուցի՛լ աշխարհ,
 Իսորիկ ճգնիկը, ճորիկ ճգնիկը
 Ազգիս Փրշար շարս... մանջ ու սնուցարս:
 Ինձեանկ սնունդիկը կուսի՛ր գոս գառաւով
 Անկնոր ինձեանկ էրիս գարձուսիկն,
 Աս մուսպուսիկայ սակնոր սրտով
 Աս էլ մուսպուսիկայ սոցա սակնորիկն:
 Է՛կ թարի սարիկը շիշուս խանիկիկն,
 Ան ձրն եմ ձեռնիկ կուսում թմբի պէս,
 Կեանքի սննդ սարց պուսում իմ սրտիկն,
 Անկնորն եմ ձեռնիկ կուսում թմբի պէս:
 Եսմարգի Եման կրակ ճգնիկը
 Ձրան սրտիս մէջ, էլ Եսմարց աշխարհ,
 Ինձ պարսարի թիար մէջքիս գրեցիկը
 Ան թիար մալուսան, ձմոր ու ձմորիկ:
 Է՛կ ազից թարիկը մարե ջան, մարե,
 Պիր ազից թարիկն պուսանոր սարիկ
 Լեանիկ ու ձորիկ յոթիկ կը շափե՛կ,
 Իանր շարսիկով՝ պուսանոր սարիկ:
 Պիր ազից թարիկն, սի թուսն Եման,
 Անկնորն կրպը, մրմուսնորն թիարիկն՝
 Աս Եսմարգիկն է թափուսիկան
 Եզգիս կը կարցայ սնուցի՛լ սեղիկիկն:
 Ինձ թարի սարիկը ազից սարիկիկն,
 Պուսունն եմ Եսգիկ կուսում թմբի պէս,
 Կեանքի թարիկը կուսում իմ սրտիկն
 Եզգիսն եմ ձեռնիկ կուսում միանիկայ:
 Է՛կ կանայ սարիկը, ձիր սլմուս գոչիկն
 Լո՛ւր սրտով թուս մանեան, նրբեան,
 Լո՛ւր սրտե վերջը իմ սրտիկն
 Իսպիանայ թարիկանորով աշիկն գոչիկն:

Կան 1901 Յուլիս

Ռշխունի

Մ Ր Ր Կ Ա Յ Ա Ի

1915-ի Ապրիլի 3-ն էր: Երիտասարդութիւնը խոնուած նորաշէնի հրապարակի վրայ, սպասում էր Իշխանի ուղևորելուն գեպի Նաաթի:

— Թե՛նթացէ՛լ են մեր պարոնները, հիմա մարդ դուրս հանելու ժամանակ է. էն էլ այսպէս ուղղակի ուժերի, եթէ իսկապէս կառավարութեան ցանկութիւնն է համերաշխութիւնը չխանգարել, ինչն է ուրեմն ինքը տարիներ տալիս:

Անո՞ս ժողովրդի իմաստութիւնը որ այդ ժամին շրջան էր առնում շրթունքէ շրթունք: Բայց ո՞վ էր ականջը կախում այդ իմաստութեանը, չէ որ պարոնները միշտ աւելի խելացի են լինում ժողովրդից, և մեթէ Իշխանը այնքան երկչոտ էր, որ թոյլ կտար իրան վախճալու մի փոլիս մուտիրի ընկերակցութիւնից կամ դաւադրութիւնից:

Անցանք առեակ ձիերը խաղալէն, Իշխանն էր՝ իր համահարգների հետ:

Փպտում էր Իշխանը ո՞ր իրեն էր վիճակուած փրկութեան հասնելու իր ըմբոստ աշակերտներին. որոնք այսօր իրենց մարտական ընդունակութիւններովը արդէն կարողանում էին պատկառանք ներշնչել բանակալ տէրերին: Ուրախ էր և Միհրանը, որ գնում էր իր ծննդավայրի փառքը տեսնելու: Մնայլ էին միայն Քոթոթն ու Վահանը, որոնք ի սրտէ դէմ էին այդ պատգամաւորութեանը, գտնելով թէ ի՞նչ չարաշուք անդետ կարող էր դառնալ նա Վասպուրականի գլխին: Բայց պարտք կատարող գինւորի նպատակութիւնն ու զուարթութիւնը գալիս էին ստուեր անելու ներքին այդ խոր թախիժի վրայ:

Չիբրի վերջին գրոփները՝ մարեցան Այգեստանի զիկ-զակ փողոցների յետևում և հասարակութիւնը ցրեց նորաշէնից:

— Ափսոս ձեք իզիթ արևներին, եղևիկ ձեք միամիտ հաւատքին, — լսում էր այդ իրիկուն Վանի շնտ աններում և կակժամաքով պառկեցան ամէնքը՝ վաղւան տխուր բոթերի նախազգացութեամբ...:

Ապրիլ 4-ի առաւօտը հաղիւ բացւած՝ էֆէնդու սրճարանից*) կայծակի արագութեամբ տարածուեց շանթահարող լուրը— Իշխանը սպանուած իր ընկերների հետ...:

Քիչ վերջ՝ Վուսմանի ձերբակալութեան լուրն էլ եկաւ կասկածներն ամբողջացնելու: Արամը հրաշքով միայն պրծաւ Ջէլտէթի ծուղակից:

Քաղքւորները կթոտած ծունկերով և լեղապատառ՝ Այգեստան վերադարձան. կառավարութիւնը կասկածելի շարժման մէջ էր գնում զօրքին...:

Ֆիտայի երբայրներս ներս ընկան գունատ. նրանք առին իրենց զէնքերը ու դիրքի գլուխը շտապեցին— այդպէս էր հրամայած իրենց:

Մրբիկը պայթում էր. Մրրկահարը կանչել էր... կանչելէր չիբրի 2) արիւնտտ հորերից, կանչել այնպէս կոկորդալիբ ու ցընցող, այնպէս սրտակեղէք ու վրէժխնդիր, այնպէս պատրանաթափ ու զղջադին, որ հաւատքի ու միամտութեան ամենաթանձր վարպետներն անգամ պատուեցին այդ օրը, սրտեր գողացին աստուածային յուզումով և մայր-հողը ճչաց ցաւից...:

Ճշմած էր Վանը իր անփոխարինելի զոհերից. շշմած՝ բայց այլևս արթուն: Խոստումներն ու սպանալիքները անզօր էին այլևս կարկուտաները փակցնելու պատուած վստահութեանը: Անհաւասար պայքարը բացւում էր Վանի առաջ:

Ապրիլ 7-ի առաւօտը թնդանթների ու հրացանների բերաւոր կաղմակերպուած որոտները անդրանիկ մկրտութիւնն ուին այդ պայքարին, մինչև Մայիսի 4-ը եկաւ յաղթական համբոյրը գնելու նրա այրւած ճակատին...:

Եւ այդ ամբողջ պայքարի փառքը, յաղթանակի վայելքը, Վանը պարտեց իր Իշխանի ու կորիւնների կակժալի մահւանը. մահ՝ որ մրբկահաւի նախազգոյշ շեփորն ու թափահարումն եղաւ զալոց ահարկու փոթորկին, Վանի անխուսափելի բնաջնջմանը:

Թող օրհնէ ուրեմն իւրաքանչիւր Վասպուրականացու շրթունքը յիշատակն այդ տարաբաղդ քաջերի, որոնց զոհաբերած արեան մէն մի կաթիլիցն է ընձուղած այսօրւան իր կեանքը:

Երևան 1916 Յունվ. Թոճնիկ

1) Նորաշէնի հրապարակում գտնուող այն սրճարանը՝ որ ժամանակավայրէ էր դառն. ընկերների:
2) Այն դիւղը, ուր Իշխան սպանուեց իր ընկերների հետ. զիպնեքը ձգել էին մի հորի մէջ. Մ. Ք.

ՃԱՄԲՈՒԴ ՎՐԱՅ... ԻՇԽԱՆԻՆ

Կեցէր ուզի՞ր բաւածիդ, դարեանդին կոզնի՞վեր,
Ուր ճաւագայթը յայտն ժարգարիւաներ կը շագէր,
արշալոյսի պէս փողփուն.
Ու շուշաններն ժողազեղ, արբըշտանքիդ երազուն,
Կտարտէին յամպարէ բոյր մ'որուն
Վէտփետումին մէջ նեշտին,
Կննտօթըրթիւ փթթումով մը կ'ուսնանար,
Յալթ նուտաբըզ փողփողէ՛լ...

Եւուններն մէջ խորասոյ՜ր անպարագիբ սեւեւու՞մը
բիբերու՞լ,
— Ոքք առկայծու՞ն ունէին նրարորքը շանթերու,
Վեր կ'եկէր աստղերուն անբըծութեան լուսեղէն՝
Դէպի ասնարն, ուր աստուածները ժարաին,
Ըժպի կուզան կարմիր խորուրդն զրէժին...
Կեցէր դուն ծարուի այն խորուրդի աստուածային օ-
ծումին,

Նոզիդ նընոց մ'ըրբանրուն՝
Ըսգգու՞մի գորբընումէն զըժընդակ...
Գանկիդ ներքե նահայ երազը կ'ապրէր...
Երան աննիթ՝ խոյանքներու՞լ լուսածին,
Նուրբա շունչով, որանը նոզիդ օրբեցին:
Բարձունքներուն սիգապանն, բարձուքներուն արբասուրբ,
Տննչը ունէր նրբայրբա,
Երբի՞արը մըտայլամած խոյանքիդ,
Յոյժին փառքով աշտանակուած ասննազերծ...
Օհ, կանգ կանես... ուզի՞ր այն կը գուեն

Նննչ նոզիներ, ժրգրու՞թեամբ մը գաժան...
Անգոր ժօլուցը մը շունչիդ սարսուտին մէջ կը նեւայ...
Վէս յայտ, ա՛ն, կ'արբունի, նամբուլ զբայ թորելով,
Իր սուրբ ժարմինն այն մասնիկ առ մասնիկ,
Երբ իր թափին մէջ նրգօր,
Վրկանդու՞մը կըզգայ ոյժըդ առջի նեղ,
Ժանտ կեզձիքի անեղ ժանրէն՝ կարե՞վեր...
Ու սուզ մ'այն կը յառնէ սէգ անկումէ՞դ գանձով...
Սուլ մը՛ որ տես, կը պարուրէ Ազգըդ նեղ,
Ձար, դուն ներսս, անունսօրէն սիրեցիր...
Յոյժի 1916 Յունի.

2. Արտար

ՆԱՅԱՏԱԿՆԵՐ

Շարան-շարան կանցնին առէնս, մտայլա գէժքով այն
զնն նոզիներ: Տնդին գարաւոր պրկու՞ն ու խաչու՞թիւնը զենձ
ընդզու՞մի մը մղեց զիրենք. լացը շրջու իրենց անապրիւրին
մէջ, ցասումի կրակը կայծկլտեց նան, սիրաբ ծնա զարձու
է սրունքը՝ երկաթ: Կանցնին այն մարտազու երգի բնան,
կուրծքիդ նահա՞մ զէպի յառաջ, սուրբին ու զնգակին զէ՛մ, գոր
բանութիւնը կը ասարափէ կարկուտի թափով, բայց որն նոզ:
Նուտաբ կը լուսուրէ մասախապաս ապագան է նորա կը սու-
րան անընկրկելի ու անասան:

Եւ այն կը սեւնեմ...
Դէպի մեզ, զէպի ետե կը նային սիրամած, բայց յուս-
գաւ: Դիտկնացած նայութիւնը կը սիրեցնէ զիրենք, փրկազոր-
ծում ազը աստուածային ճաւագայթով մը կը լուսափայլէ ի-
րենց զէժքը, չէ որ իրենց նուտաի գուանանքը արբե՛ր փրկա-
զործութիւնն էր: Իտայլը կարմիր ծովէն պիտի անցնէր Ան-
տանց երկիրը նսանելու նամար:
Եւ այն կը մեռնին զուարթագին զէժքով ու խաչու ի-
գիով. իրենց կեանքին մէջ երկրնաբանը ու երկրայանը լուսն-
ցան, որ իրենց մտուած ասնն նգնածումի աստուածքը բաժնի
ին, սարսուտներու պէս, որ սազու՞մի նման կարաւուած մարմն-
մասնրով դն կը յամտան սպրի: Ազրեցան զուարթ ու ազատ.
մեռան անփոյթ ու ազատ: Միթէ այդպէս չը մեռան անէն մա-

(Աջ կողմէն) Սարգիս (պառկածը) † Տիգրան, † Իշխան Լևոն, Մալխաս, † Համազասպ:

ՉԵՋԻ՝ ՀԱՍԱՐ

Ես ի՞նչ երգեմ ձեզի համար որ լինի վե՛հ, լինի վե՛հ... դուք. իմ ցեղիս գեղեցիկ հերոսներ:

Ու իմ երգս մեր հայրենի ո՞ր առուէն, ո՞ր աղբիւրէն ստանամ որ ջինջ լինի՝ ձեր լուսատու մտքին նման ու ձեր մարտը նոգիներուն...

Եւ իբր զարդ, ձեր վնաս ու հանճարեղ ճակատներուն՝ մեր կոյս դաշտերու, մեր անծանօթ նովիտներու ո՞ր սպիտակ ծաղիկներէն պսակնե՛ր հիւսեմ...

Իսկ մեր լեռներու ո՞ր սանձարձակ մրրիկներէ՛ն բաղեմ ես նշխմները ամե՛նի՛ դիցազնական ձեր մարտնչուժը ուղղմբազիւ... որ՛ւք հսկանե՛ր իմ ցեղին:

Դո՛ւք որ այնքան հանդարտ ու մեծօրէն անցար կիսաբէն, ձեր պայծառ աչքերուն բարի ժպիտով, ձեր արգասարբեր գաղափարը ցանկով նամբու եզերքին...

Դո՛ւք եղբրական ձեր մահովը մարգարէներու այնբան նման:

Դո՛ւք մեր աշխարհին կարմիր ծաղիկներ, մեր սև երկնքին մշտավա՛ռ արեւներ...

Ես՛ սէրը մոռցած ու մերկացած երազներէս, տժգոյն ստեր մ՛ր պատանիի՛ իմ վտիտ փողիս մէջէն ձեր սէգ մահը եւ ձեր վրէժը ինչպէ՛ս նշեցնեմ...

Քիֆի 1918 Յունի.

Ռ. Ռաֆաէլ

ԻՃԽԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ԳՐԶԻ ՄԱՐԴ

Իշխանի մէջ տիրող ջիղը գրչին չէր անտարակոյս. յեղափոխականի, ռազմիկի, կազմակերպողի, ու զեկավարի իր ուժեղ խառնուածքն ու տենդոտ գործունէութիւնը հազիւ թէ թոյլ կուտային իրեն զբաղուելու գրականութեամբ, զոր կը մշակէր միայն at leisure: Կարելի չէ ի հարկէ անվերապահօրէն ներքող հիւսել իր գրչին, մինչ անդին զէնքը կայ անոր՝ այնքան փասայեղ ու լուսապսակ՝ որ անհունապէս աւելի արժանի կը գարձնէ զինքը գովքի ու գովասանութեան, միւս կողմէն սակայն անարգարութիւն պիտի ըլլայ ամբողջապէս մոռացութեան տալ իր այն աշխատութիւնները՝ զոր երկնեց անիկա իր ընդգրկած խմբազրի, հրապարակագրի, ուսումնասիրողի և բերթողի զանազան մարզերուն մէջ: Ես չպիտի ծանրանամ իր այն յանդուգն ու խիզախ ոգւոյն վրայ՝ որով տողորուած էին ընդհանրապէս հասարակական ընոյթ կրող իր բոլոր յօդուածները: Ստրկական ամեն պայմաններու դէմ ընդվզող ու աշտարակի հանգոյն ծառայող Քրիստափորներու, Զաւարեաններու, Վարանդեաններու, Ակնունիներու, Թաթակներու, Ծարիկեաններու և Վասմեաններու հըզօր ոգիին ազդեցութիւնը իր արձագանքը կուտար նաև Իշխանի խմբագրութեան տակ լոյս տեսնող և մինչև այսօր իր գոյութիւնը շարունակող «Աշխատանք» ի էջերէն ներս, որ զանազան քաղաքներու մէջ հրատարակուող և նոյն ոգին արտացոլացնող թերթերուն հետ միասին կուգար քիչ մը ջիղ ու ողն դնելու մեր առհասարակ անողնայար գրականութեան մէջ, զոր սահմանազրահան կարգերու հաստատումէն վերջն իսկ չի կրցանք ամբողջապէս ազատագրել քծինքի շողոմ ֆրազներէն՝ պետական ամէն կարգի ճնշող կազմերուն հանդէպ: Պայքարը աւելն էր Իշխանի կեանքին, առանց ատոր կարծես չէր կրնար ազատ շնչել ինքը՝ նոյնիսկ գրական կալուածին մէջ, պայքարի խօս մղձաւանջը սակայն՝ որ կը տիրապետէր իրեն, բարեբաղդաբար, հակառակ իր տաքարին բնաւորութեան, կը սանձուէր բանականութեան համեմատաբար ուժեղ յայտնագործութեամբը՝ որ ամէնէն աւելի փաստերուն ու արամարանական շարքին կը կառչէր: Իր ուսում-

մը՝ որ բաժնուհի նստանք յայն կուսայ անակնկալ: մեզ նա ընտանի գարնոյ: երայրացոյ պարծոյր որ կը շարժայ արթն, պարթոյց քոց եղած երգի մը ընկոյր՝ որ յամառօրէն խոյս կուսայ յիշօրհիմնէ: Տամակի մը պարիկ մէկ կտորը՝ որ ժամանակն յարարարայրայ պղնձօրթեան սակ կ'ալլափոխի, կը զուժաթափի շէշ շէշ: ստոյգ ամէնը անտուն զիբրօթեամբ մը կը նստակն էութիւնը մարզուն, եթէ իսկ անկիա ըլլայ բարձրայն իսկաններով հիպոսացած, ու յեղափոխութեան, ու կուսկօթեան ու նասարակութեան սիրոյն ինքզինքը զոնկու պատաստ հոգի մը՝ որպէս Իշխան. բայց ինչ ուր նասարակ մտկանացուն՝ անցնոյ իրերու անոյթ թափին սակ՝ յուսուստի իր աչքերը արջունքով պիտի թրջէր: Իշխանի նման իզգինք նոյն սխառ թելադրանքներէն վերացած՝ իրենց անմաշկութեան երազով պիտի նստէին:—

- Պէտ զարմանալի սքեզներն
- բափին սաստուկն եւ յուսին.
- Պէտ սեռերն իտե՛ն անն.
- ժողովուն, յեռեր, անն բան.
- Պէտ զարդ ժամանակը.
- սարածարիւն խորտակուին.
- Մայն եւ կան, եւ եմ անուն,
- եւ պի՛ս ապրիմ յախտան:

Աւ պիտա ազդի Իշխանը գայոց բոլոր սերունդներու որպիսի մէջ, գտնուի կը մեռնի մարզը, բայց կապրի գործը: Իշխանի շերթումները կը վերջանան սեռակ մը մարզաբեման շունչով որը իրագոս նստու անձնական կնիք ու գրոյժ կրկնէ, կ'ընդգրկէ նայութեան շարժանք բովանդակ: Այն զրգիւթով արհրուն՝ երբ Սեւ-Բրայի բարձունքներէն, Հալի Պէկրի կրկնակն. Միջնարկէն ու անասարակ Այդեասանի ու Բազաքամիի բարդ կէտերէն անկի ջան տաննակ մը թողանովներ կը գտային իրենց շարագուտի պայթիւններով, այն սխառ օրերուն՝ երբ մաշը կը թեւոյր ամէն կողմ. թիքու սեռակ մը նստած նիստուէր երգի ինչ որ Իշխան երգած էր իր վերջին օրերուն:—

- Կանգուն եմ անոս... նպաստ նակասով
- Դեպի արեւուս մարտն եմ մեկ զինուս
- Հասու, միտ նստու անկուս կապաններ.
- Դեպի սպիտ սպիտ սպիտ, կուսով.
- Մեկ մարտիներ եմ վե՛ն նստարարան.
- Քեզիս հոգի, սրբուր վաստակի...
- Նշանակի կեանք, յոյս, զեպիկի...
- Եւ սպիտ յարեմն, մեռն է յարանակ...

Բայց այսօր իրականութիւն է արդէն այս, իրագործեան սաստիկալը՝ Իշխան է իշխաններ (տասնց զգրուի) պիտի իշխային, և այնպէս ինչպէս, առիթս անձնամեծ փառքն է անոնց-յայտի ու նստարի, արդար վաստակի ու նշանակի կեանքի կորու մարդիկը՝ այսօր, անանկներու արհուտը բարուած պատ նստարայնէ կ'ընթանան ստիպու զէպի պայծառ իրականացուց իրենց ազուր երազներուն ու արդար յայտերուն: Երկնի մայր զէմքերուն վրայ այսօր մպրած է ժողոված, իրենց ու նստող կռնն երախտազրտութեամբ լեցուն իզգինքը, ու որանք՝ իրենց որմնորդութիւնը կը ընթան ամէն անոնց՝ որանք արի Իշխանի նման զիտցան ապրիլ ոչ թէ միայն իրենց շերթումներու մէջ այլեւ մանուսակ անկէ զուրս, նիքներու զուարթական թակարդներու մէջ, որ անոնց ապրուածներուն զերկուսները զիզգիլ սեւի անոնց նոր կեանքին ու յախտանական անշիջանկի փառքին կ'ընթանքը աշտարակեցին:

Յովսէփն Աւարիան

Հիշատակ. 1916 № 22-221

Դեպի վեր, անվներ, յեռերի մերկերին,
Մեր շէմին մեր երկրին, սեւ օրեր, չսեցին...
Հայածանն ու անկանն, մտեցան մտեցան...
Արցունքներ ու ցունքներ մեր շէմին, մեր արթն:

Գնացի՛ն, գնացի՛ն մեր օրեր խնայքեր...
Թափեցին, մերկացին, երազներ, վառ յայտեր...
Արուայա սկիւնայա, մարեցաւ...
Բոբայքեր սեւ զիբեր... մեր երկրում սարածում...

Աւ նորէն, անօրէն, իրս անտեր... նիքաներ,
Պիտ փակեմ կաշկանդեմ միտ իրասն մեր յեպան...
Անկիտող կաշկանդող, նստան ինքիքան...
Վիզ ծուած... մեղկացած խոնարհում, շէրեր սեւ...

Դեպի վեր, զէպ յեռեր... գոս կուսի պայմարի...
Ու մ'արտում զեւ ետում... նուր կեանքի, ցասուսի...
Ով ապրիլ, է սե՛նում... ինչպէս մարդ, սրբուս մարդ
Դեպի վեր, զէպ յեռեր... գոս կուսի պայմարի.

Իշխան

(Յուսի) Շատի. 1906

Ի Ճ Խ Ա Ն Ի Ե Ր Գ Ղ

Ռազմիկ, բանաստեղծ, երգիչ, անձ Իշխանը: Այս իր անմրցելի ձիրքերով էր եկած են ծառայելու հայ գիւղացուն, որի կեանքը խաւար էր, ինչպէս իր լեռների ծմակները:

Եւ ի՞նչ կայ աւելի գեղեցիկ քան բանաստեղծութիւնը, ձմրան մառախուղը փարատելու, ի՞նչ աւելի ջերմ քան երգը, պող սառույցը հալելու, և ի՞նչ աւելի զօրաւոր քան մարտը, դարունն ստեղծելու:

Անձուէր ռազմիկներ կային վասպուրականին, բայց Իշխանը ռազմագէտ էր: Շատեր կը քերթէին սէր ու խանդ, բայց նա բանաստեղծ էր սրբազան մարտի: Կ'երգէին շատեր յոյզ ու թրթռ, բայց նրա երգը գոռ էր և հօգոր:

Մահւան անթափանց վարագոյրի ետև, մահով գեղեցկացած, Իշխանը կը խոշորանայ. թափում են մարդկային թերութիւնները, ցցում է նրա հոգին լուսապայծառ, անհետանում են սխալները, ու նա վարագոյրը պատում, մէջտեղն է կոթողւում, գէնքը ձեռքին, յոյզը սրտին և երգը շրթունքին:

Ես այս տեսնում եմ, երբ ռազմի շփոթն եմ լսում, գնդակները վզվզում են, կամ կոհակները փրփրում են ծովի անդունդի մէջ և կամ երբ թռչնակը երգում է ծառակի ոստին:

Ու աչքերս փակում եմ, օրօրելու համար այն խաղը, որ տարիներ առաջ իր գերեզմանը շինեց իմ ուղեղի բջիջի մէջ, և այնտեղ քունն մտաւ:

Առջին անգամ երբ այդ երգը լսեցի, սաստիկ անդիւրեկան թւաց ինձ: Կոկորդալի, ուժգին, թրթռուն, մարդ ցնցւում էր այդ ահագին ելեէջներին:

Մի օր լուսնեակ գիշեր էր: Մովսիսի զով սիւքը հագիւ էր մեղմում մտան տապը, լուծ էր ծիծեռնակի ճիչը, օդի մէջ վժվժում էին մժղուկներ: Լուսնի հիւանդ ճառագայթները պարում էին ծովակի լուսաւոր շերտում, ալեակները ծծում էին ափը:

Սովորականի պէս, մեր գիշերային լուսաքից պրծած ծովափից վեր էինք բարձրանում: Մի ձայն դիպաւ ականջիս:

Կանգնեցի: Իշխանն էր կ'երգէր: Բայց Տէր Աստուած, ի՞նչ էրաշալի բան է եղել երգը:

Աղթամարի եկեղեցու ետև, փոքրիկ պողոտայի վրայ, որ դէպի Քարի գլուխն է տանում, Իշխանը ճեմում էր մենակ և երգում: Նա երգում էր ազատութեան վառ սիրոյ մասին, բէզարած մանճկալի սիրերգն էր երգում. «Ա՛խ տւէք ինձ քաղցր մի քուն»...

Աչքերս խփեցի ու կծկեցի մի շիրմաքարի վրայ: Ինձ այնպէս էր թւում, թէ դարնան հեղեղն է զոռզոռալէն ձորակն ի վար փրփրում, կամ կարկաշատուն առակը, որ արօտը համբուրելով, դգընում է դարվար: Մէդ ձիւնի հիւսն է, որ պայթում է փոթորկից առաջ, արձագանք են տալիս լեռնակողերը հեռուն և կամ արծաթ խոփն է որ մայր երկրի կուրծքն է պատում, և հօտաղը կանչում է իր երգը ցընծուն:

Պանօրամաի պէս աչքիս առաջից անցնում են դարնան ծագիկներ բուրաւէտ, ծովակի ալիքներ շառաշուն, կանաչ, որ տատանում է, տերեւ որ սօսափում է. գիւղի հարսը վարդագեղ, կամ կոհակը փրփրողէզ, որ ժայռի վրայ է փշուում, կամ աղջկան թիբն անհուն, ուր հոգին է ընկղմում:

Երգը վերջացաւ. բայց ես դեռ անշարժ էի: Ինձ թւում էր, թէ շարունակում է, և ուղեղս այդ հոծ ձայնի հետ թրթռում էր ու դեռ թրթռում:

Ինձ պէս հմայւած էին և իմ ընկերները: Ամեն մէկս էլ, նըրանից յետոյ, քաշւում էինք մի նշնու տակ և աշխատում երգել նրա պէս:

Այդ երգը գեղեցիկ էր, բայց ահաւոր, թրթռուն էր, բայց հարւածուն, զրաւիչ էր, բայց երկիւղալի, գոռ էր և սարսուղի: Վախենում էիր լսելու, բայց մղում էիր մի հնչիւն իսկ չը փախցնելու:

Այդ երգ հնչեցրեց Իշխան Բասենից մինչև վասպուրականի խորքեր, և լեռնապարի գագաթների վրայ, ծաղկաւէտ ձորձորների մօտ: Այդ երգն էր գորովալի՝ մրոտ առիթների տակ, այդ տաղը զարհուրելի՝ խաւար գիշերներին, ճանապարհի վրայ: Այդ վրէժի սոյն էր, որ շընում էր, երբ դաւաճաններն էին գլխատում, և այդ մոնչիւնն անհղ, անխիղճ թշնամու դէմ:

Այդ մեղեղին էր որ ցանեց սրբազան գագափարը և զայն արգասաւորեց:

Այդ երգը դեռ չէ մարած: Հնչիւնները թրթռում են յաւիտեան օդի մէջ, լսելիքի մօտ: Այդ երգը խշռում ականջի մէջ գետի պէս, քսւում է թմբկաթաղանթին ինչպէս ջրիկը վճիտ՝ դալարիքին, զարկում է սալի վրայ, ինչպէս մուրճ և ուղեղը ձայն է տալիս, խաւերն էլ՝ արձագանք:

Կեանքի որ հանգրւանին նայես, այդ երգն է խօսուն: Իշխան մարդը մեռաւ, բայց նրա հոգին մնաց հոգիների մէջ, և ձայնը՝ ամէն տեղ, ուր այն լւած է:

Նշմբածին 1915 Գեկա. Արսաւես Բարսեղեան

* * *

Իմ գարուն կարկաչուն խնդալից օրերից
Փշրուած, խորտակուած, բեկորներ մնացին...
Արցունքով հառաչով... միշտ տրտում ես յիշում...
Փոթորկոտ երազոտ իմ օրեր... խնդազին:

Սէր ու խինդ, սրտի թինդ, էլ չկան... էլ չկան...
Ո՛չ ձգտում, սպասում, պաշտամունք, հիացմունք...
Ո՛չ արև փափկաթիկ, վառ գարնան պերճութեան...
Ո՛չ անուշ... երգ աշխուժ... միս չկան, էլ չկան:

Թափեցին լալաղին իմ կանանչ տերևներ...
Սա անզարդ, ես անվարդ հառաչում, հառաչում
Դեղնացած, թափուտած., ես թոշնած մի ստուեր
Իմ հոգում... միշտ տրտում... ծանրաշունչ խաչ տնքում:

Սարերի ալ լանջի, ես ծաղիկ երազուն...
Կարկաչուն ու խայտուն աղբիւրին ուկնդիր...
Ցուլացող, ոսկեղող արևին սպասում...
Շիկացած, կարմրած աստղերին ծնրադիր:

Սա խենթուկ ու թամուկ, գոռ ալին սև ծովին...
Աղմկում ու վազում հեռափին, ցամաքին,
Սա գիտեմ, պիտ հասնեմ... իմ սիրած եզերքին
Գիտ գարնեմ, փշրեմ... փերին, ժայռերին:

Սա աղի արցունքի մի բեկոր, վշտաթոր
Թաւալող, տառպող, աշխարհի աչքերից...
Ինձ երկնեց, ինձ ծնեց... սեւ տանջանք, ծանր կակիծ...
Ս. դեղնած, թառամած աչքերին պիտ մեռնիմ:

(Անտիպ) Ազթամար 1905

Ս. Կարս

ԻՃԻԱՆԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

Հո՛ն, Հայոց-Չորի Հիրճի մէջ, ուր կարմիր ապրիլ 3-ի գիշե-
րը խժոժօրէն սպանուեցաւ Իշխանը իւր երեք կորիւններու հետ,
հո՛ն Վանի, յաղթական հերոսամարտէն յետոյ, Պլթինցի գիւնօր
Տիգրանը փնտառուքներ կատարեց և խոր փոսի մը մէջէն,
37 յոշոտուած ու նեխած հայ դիակներու տակէն զուրն հանեց
Իշխանի և իր նահատակ ընկերներու այլանդակուած, հոտած և
սարսուզողեցեկ դիակները:

Հայոց-Չորի գիւղականները իրենց սիրելի հերոսներու դի-
ակները սայլերու վրայ դրին և մայիսեան շաղոտ ու ցօղոտ ար-
շալոյսին՝ երբ կարմիր արեւը իր ջերմ համրոյրը տուաւ Վանի
արիւննաներկ ծովուն ու ձիւնազարդ Սիփանին, յուզարկաւորներու
թափօրը իսպառ կործանուած Հիրճէն՝ բռնեց յաղթական Վանի
ճամբան: Մայիսի կարմիր-կապոյտ ծագիկներով՝ գիւղականները
զարդարեցին դիակները: Անցան այն ճանրներէն՝ ուրկէ ամիս
ու կէս առաջ անցած էր Իշխանը, յոյսը սրտին, յոյս աչքերուն:
Եզները յամբաքայլ կը քաշեն դիակնարարձ սայլերը. ծո-
վին կը փչէ մեղձօրօր, յուզարկաւոր Հայոց-Չորցիք ծովու հովին
կը խառնեն իրենց մեղմ մեղեգին և կ. երգեն Իշխանի երգը.

«Ս. սիրազ յուստտ հողիդ մըրկոտ,
Միշտ քայլում էիր քո ճամբան փշոտ,
Թալէ ու քալէ էն ուզին մօտէ,
Ալ-վառ շողերով արև կը ծագէ...»:

Արեւը իր վերջին համրոյրը տուաւ Վարազայ սարին,
Սիփանն կարմրեցաւ և կարմիր թափօրը Վանը հասաւ:

* * *

Մայիսի տասնեկինն էր, երեքշաբթի:
Արշալոյսին արտասովոր շարժում մը կար Վանի փողոցներու
մէջ. Խուռներամ ժողովուրդը խուճը-խուճը դէպի Նորաշէն կը
յառաջանար:

Արեւը վաղուց ծագկեր էր. մայիսեան ընութիւնը վերած-
նած էր աշխարհն արարած: Նորաշէնի ընդարձակ ու ծառա-
զարդ գերեզմանացի, զոյգ մը կանաչ ուռիներու շուքին տակ,

շարժման-շարժան շարժած էին հինգ սև ու երկար դազազներ, որոնք
գաղափարում էին մայրիկան վարդերով, թարմ ծաղիկներով հի-
սուած պտակներով և պլպլուն մամերով:

Հինգ դազազներու մէջ խաղաղութեամբ կը հանգչէին Իշ-
խանի, Վանի, Միհրանի, Պօղոսի և Ա. Բրուտեանի*) յօշոտուած
գիտկները:

Իշխանի շունչով ու հոգով դաստիարակուած սերունդը, Վա-
նի ինքնապաշտպանութեան գինուած հերոսները, լուռ ու տխուր
զրջապատեր են իրենց սիրելիներու սև դազազներուն մէջ հանգ-
չող յօշոտուած գիտկները: Մովսէսայ բազմութեամբ լիցուած է
գերեզմանոց, զրջակայ տանիքներու և ծառերու վրայ լիցուած
են յուզարկաւորները: Եկան կամաւորական խումբերը իրենց
խմբապետներով:

Հետզհետէ հաւաքուեցան հասարակական հիմնարկութեանց,
մամուլի, կառավարչատան, օտար հաստատութեանց և այլն ներ-
կայացուցիչները, ինչպէս նաև Իշխանի սիրելի ընկեր և գործա-
կից նահանգապետ Արամ, հրամանատար Վարդան, խմբապետ
Համազասպ, Վարդեան, Կոստի Համարաձուսեան, Սարգիս Արա-
բտեան և այլն և այլն:

Եկեղեցական թափօրը մտնելական շարականներ երգելով
զրջապատեց դազազները, խոր լուսիքն կը տիրէ, բազմաազար
յուզարկաւորներ ունին տխուր զէմքեր, աչքերնին արցունքով
լիցուած, է. կիները մորմորալէն կուլան ձերունիները ախ ու
վախ կը քաշեն:

Առաջն. տեղապան Եզնիկ վարդապետը տխուր շեշտով մը
կըսէիս իր դամբանականը: Էնդեպէս այնքան ընկճուած ու յու-
զուած եմ որ չգիտեմ ինչպէս և ինչ կերպով խօսիմ այս արիւն-
շաղախ հերոսներու մասին, որոնցմէ Իշխանը իմ ամենասիրելին
ու մտերիմէր, և որուն երկար տարիներով գործակից եղած եմ:
Իշխան պատանի հասակէն նուիրուեցաւ Տաճկահայի ազատա-
գրութեան սուրբ գործին և Զարարագի լեռներէն սրացաւ զէ-
պի Վասպուրականի լեռնահովիտները: Իշխանի յեղփ. գործու-
նելութիւնը աչքառու է մասնաւորապէս Վասպուրականի հետաւոր

*) Ար. Բրուտեանը Վանի նշ. կուսակցութեան գեղափոխիչն էր, որ
1914-ի ամառ իրրի քաղաքական յանձնար բաժնարկուեցաւ: Վանի բանգի
մէջ իր շար ընկերներու հետ (Աս. Արտաշէտ, Լայկափ, Գարապետ): Արտաձուր
բանգի մէջ հրամանատար Վանի Ջիւ. հրամանատար արուեստ: Աղբիւն
հերոսամարտը (1915) սխալուած պէս, արիւնքարու Ջեզուիթի (Վանի կուսակցու)
հրամանով սպանուեցան թէ Վանի բանգի մէջ գտնուող 120 նոգի հայ բանգա-
րկաւոր և թէ Ջիւ. հրամանատար մէջ գտնուած հայ վերաւոր զինուորներ և
հրամաններ: Ա. Բրուտեանը սոս ասոնց մէջէն էր. զիմից էր ծնողաց և
ընկերներու փնտաւորներով գտնուեցաւ: Նիւտ այն օրը, երբ Իշխանի եր ըն-
կերու զիմիները Լայոց Գարնի Վանը բերին: Յուզարկաւորութիւնն ու թա-
զուր միտքն հասարակ:

Հ. Ա.

գաւառներու Շատաթի, Ողմի, Պիղանի, Կարնկանի, Մոկի, Մ-
ժոտանքի, Կառկառի, Գաւաշի և Սպարկերտի մէջ: Այս ծայրա-
գաւառներու և Վանի ազատաւեր ու խորիւտ նոր սերունդի
սրտին մէջ Իշխանը ցանեց իր գաղափարի և գործունէութեան
սերմերը, որոնք տարիներու ընթացքին ձիցան հայաստաննե-
րու սերունդը արտադրեցին: Իշխանը այլևս չկայ, բայց իր դաս-
տիարակուած սերունդը միշտ կը յիշեցնէ և թարմ կը պահէ մեր
սրտերու մէջ անմահ յիշատակը՝ Իշխանին և իր ընկերներուն:
Փօրք իրենց...»

Ապա խօսք կառնէ մեր ամենքիս սիրելի ձերունի ուսուցիչ
Յովն. Կուլոյլեանը. «Մեր վերջին հազար տարուան կարմիր պատ-
մութեան մէջ մենք միշտ կըրցանք մեր դարաւոր և գազան թը-
նամուն ցոյց տալ որ, մեր մէջ կան բազուկներ՝ որ չեն թուլմար
սիրտեր՝ որ չեն վնասիր և զլուխներ՝ որ չեն խմարներ: Այսպէս
էին ան Իշխան և իր կորիւնները, Բրուտեան և իր ընկերները:
Ինչ յոյսով, ինչ նպատակներով երազուն, անոնք մեկնեցան Վա-
նէն զէպի Շատաթ, այդ միտակ իրենք զգացին և իրենց այդ
զգացումը, իրենց վեհ հոգիներու և ծաղիկ ու վառվառն յոյսե-
րու հետ գերեզմանը տարան. պատիւ իրենց. մենք յաղթած
ենք»:

Մեռելական ողբերգի տխուր մեղեդի մը կը լսուի.
Էնդերն տոան սարն ու գարիբ,
«Ամպերն ելան մութն ընկաւ,
«Անգին մէրիկ ներք յուսաս,
«Բո շողողուն աստղն ընկաւ...»:

—Աղբիւր որ շողողուն աստղեր էին, տփսս մեր իգիթու-
թեան, մորմորալով կը մըջնեն կիներ:

Բազմութեան միջէն յանկարծ բերին Իշխանի քառամեայ
կորիւնը, Հանրիկը և հօրը գազազի զիմուն կայնեցուցին: Կեր-
պուի վրէժի երգը.

Դա շապիկն է այն քաղ մարդուն քալալ իմ...»

Բոլորը լուռ կարտասուեն: Հանրիկը իր մանկան փայլուն
աչքերով կը դիտէ հինգ սև ու երկար ծաղկազարդուած դա-
զազները, անմեղ հետաքրքրութեամբ մը բոլորտիքը կը նայէ, կը
դիտէ խուռներամ բազմութիւնը, զինուորները, եկեղեցական
դասը և անմեղութեամբ մը կը նայնէ իր մօր հարաքրոյ:

—Հօրուր *) էսա թնչէ...»

Հօրաքրոյրը ինչ պատասխան տայ Հանրիկին. նա լուռ կու-
լայ. Հանրիկը արդէն վազուց լսած է և դիտէ որ սպանուած է
իւր սիրելի Հանրը **)

*) Հօրաքրոյ
**) Հանրիկը Իշխանին Հանրիկն էր:

զրայ կայնելն երկու մամ առաջ բռած էր.

Բո՛ւմ բո՛ւմ կաննեմ՝
Ընորդ կը սպաննեմ...

Յետոյ, նաճատակի որդին կը հարցնէ.

Հորուր, Հան ձր տեղն է... այս անգամ կարծես մտնա-
լով իր նոր մանր:

Հորաբոյրը կը լռէ և դարձեալ լուռ կուլայ. ինչ պատա-
խան սոյ Հանրիկի հարցին... որուն կը պատասխանէ փոքրիկ
տղիկ մը.

Հանրիկ

Էրոս տատանումով մը բազմութիւնը սկսաւ շարժուիլ, եկե-
ղեցական թափորին ետեկն իննգ զապաղները ետեկէ՛կտե ուսու-
բարձ բերին և գիտականքերու մէջ գրին:

Տեղացի գինւորները-նաճատակներու, սիրելի ընկերները— և
կամաւորները չգիտայ կապեցին:

—Տէս, Հանրիկ էստ
սե նաշի (զապաղի) մէջ
պտակեր է քո Հանը, քո
նայրիկը, ապա...

Ա. կորիւնը կակտի նան-
գարտ աշտերով գիտելի Հա-
նի զապաղը իր զեմքը կը
մտայլուի և կարծես վրէժի
ցասում մը կըսկսիտալ իր
մանուկ սրտի մէջ:

Այս տեսարանը քարա-
ցած գիտեցի, աշտերս ար-
ցունքոտեցան, և զլիւկոր
սկսայ խորհրդածել, երբ
սկսաւ խօսիլ Նոյ. Սըշտու-
նին. «Փառք Աստուծոյ որ
պարտականութիւնս կատա-
րեցի, նեյստնի այս խօսքը
կընան ըսիլ Բշխանն ու իր
ընկերները, որոնք իսկապէս
կատարեցին իրենց սուրբ
և նուիրական պարտակա-
նութիւնը, որուն ճամբուն
զրայնենց դաւադրութեամբ
մը նաճատակուեցան. յար-
գանք իրենց փառաւոր ա-
նուններուն և անմտաց յի-
շատակներուն»:

Դաշնակցութեան և Հնչ. կուսակցութեանց գոյնզգոյն դրո-
ակները մեղմութեամբ սկսան ծածանիլ զապաղներու վրայ, որոնց
առջեկն կը տածէին հարիւրաւոր սպառազները: Պէտք էր, մայր-
սեան փայլուն արեր կ'ստեղծուէր յազարկաւոր բազմութեան
վրայ: Եկեղեցական տխուր մեղեդիով մը մեռելական թափորը
սկսաւ շարժուիլ, գանգակները կը զողանջէին լայապին:

Թափորը ծանր շարժումով մը կը յառաջանայ: Այդպատանի
ճառագարց, ջրտառտ և նովասուն փոզոցներէն, անկ ձգելու տեղ
չկայ:

Վանի ամբողջ նայութիւնը մասնակից է այս յազարկաւոր-
ութեան: Անպանման փոշին բարձրացեր է, ոչինչ կերնի, միայն
խուլ արմուկ մը կը լռուի և սուրները նաճատակութեամբ կը
պոսպան արեւու շողերուն տակ:

Յանկարծ մուգիբը—Վանի ներսամարտի խրոխտ նուագա-
խումբը—տխուր՝ բոյց մարտապոս եղանակ մը կը նուագէ,
սմանք կը յուզին, կուլան, ուրիշներ կամրապնդուին: Մուգիբն
յետոյ գինւորներ կ'երգեն Բշխանի երգը.

«Դունն էլ վեր կացար զեմ արեւածաղի

«Դատիկ կապեցիք քո մէջքը նպարտ.

«Անչոյ գործուցիք շոգուն տառապիւրն.

«Ասիք կը նստնեմ զես լոյս չի բացուած...»

Երկար կերպն այս երգը, կը կրկնեն, յետոյ դարձեալ մե-
ռելական շարակումներ, ապա մուգիբ և այնպէս շարունակաբար
մինչև որ թափորը Արարուց գերեզմանատունը նստաւ:

Արարուց գերեզմանատուն... Վանի պանթիոնն է սա: Հոն
կոզք-կոզքի, կորզ-կորզ թաղում են, Վազգէնն ու Ռուբէն,
Միքան ու Քէշան, Դաւիթ, Յարութիւնն ու Ռաֆայէլ: Կը յի-
շեմ տակ իննգ տարի առաջ այն որը, Ռաֆայէլի թաղման
որը, երբ Բշխանը սնարկու և զոգ-զոգ ձայնով մը գոռաց իր սի-
րելի ընկերոջ յաշտուած գիտի առջեւ կանգնած, «Ռաֆայէլ...
այն լոյսը որ գու վտանցիք Գարկաւի, Մակի, Շատախի, Քիզա-
նի և Դաւալ-Գարնկանի, լեռներու և ևրճարներում, խորոյզը
որին գու կայծ առիւր ու բորբոքեցիք Վասպուրականի ձայնա-
գաւտաններում, այդ լոյսն ու կրակը յաւիտեանս չեն յանգիլու,
նրանք արգէն պլլուում են, վեր վերցրու գլուխդ և աշտերդ ուղ-
ղիւ եղեանոտ Նոյեմբերին և արցունքոտ Արատին, տես այն լոյսն
ու կրակը ինչպէս են առկայծում...»:

—Այն՝ Բշխան, ինչ որ սուր տակ իննգ տարի առաջ Ռաֆա-
յէլին, քո այդ խօսքերը այժմ մենք կուզգնեք թեզ:

Արարուց գերեզմանատան արեւելեան անկիւնը իննգ գո-
զաղները ընդարձակ ու խոր գերեզմանի մը թաց ու փրփու
նպին վրայ գրին:

Կամաւոր Վալադեանը ուժգին և խրխրոտ ձայնով մը սրկ-
 աւա դամբանական խօսքի: Մրանից ութ տարի առաջ էր երբ ևս
 Վիկենայի ընդհանուր ժողովին գնացել էի. երկրից այն տեղն և-
 կան Արամ և Իշխանը իրենց գեղեցիկ ծրագիրներով: Նրանք
 շատ յուստից առաջարկներ արին Տաճկահայի ազատագրման
 համար: Նրանք ձգտում էին միայն մի իղէալի, մի շատ վեհ և
 նուիրական իղէալի. դա Տաճկահայաստանի ազատագրման դա-
 դափարն էր, որ կազմում էր և մեր ամենքիս գործունէութեանս
 աակէտը: Արամ ու Իշխանը և մենք բոլորս Տաճկահայաստանի
 ազատագրման համար գրինք ու գոհեցինք և դեռ գոհում ենք
 մեր անձն ու նոգին: Այսպէս էլ եղաւ Իշխանը, որ գոհուեցաւ իր
 տարիներով պաշտած իտէալի կէս ճամբու վրայ, և ընկաւ քաջի
 նման:

Դու կատարեցիր քո պարտքը, աչքըդ իտէալիդ յառած,
 գոհուեցիր նրան յաղթականօրէն, փնօք քեզ և քո դաստիրա-
 կած սերունդին:

Ե՛մ սիրելի նահատակ ընկերներ— մեզմ շեշտով մը դամ-
 բանական խօսեց կամաւոր Աստի Համբարձումեանը— ազա-
 տութեան իտէալի անմահ նահատակներ, շատերի պէս դուք էլ
 գոհուեցիք այդ գաղափարին, որի իրականացմանը համար մենք
 եկել ենք հեռաւոր Կովկասից, անցել ենք արիւնի ճանապարհնե-
 րից և հասել ենք ձեզ մօտ, այստեղ և փոխանակ ձեզ հետ ձեռք
 ձեռքի տուած գործելու, ողբալի կերպով մենք ձեզ յուզարկաւոր
 ենք եղել:

Դուք կատարել էք ձեր սուրբ պարտքը, որի ճամբու վրայ
 էլ գոհուել էք: Իսկ այժմ հանդէսեցէք հանդիստ, ազատութեան
 սիրոյն նահատակած անմահ ներոսներ, հողը թող թեթև լինի
 ձեր վրայ. պատու ձեզ և յարգանք ձեր անմեռ յիշատակին,
 Իշխան և Իշխանականները:

Արամը— Իշխանի սիրելի Արամը— գեղնած, քարացած լուռ
 և գլխիկօր գազազի գլխուն կայներ էր. նա լուռ կարտատուէր,
 աչքեր ուռեր էին սաստիկ և անդուստ յուզումով մը լիցուած
 էր իր սիրտը որ բռպէժ, առաջ կարծես կուղէր պոռթկալ: Ժողո-
 փօրքը անհամբեր կըսպասէր կարծելով որ Արամը իր վերջին
 խօսքը պիտի բռն նահատակներուն: Բայց դուր. Ղարաբաղի լեռ-
 նորդին կարծես անդգայացեր էր: Այն նա այնպէս լուռ, յուզուած
 և չալկան թեաց մինչև յուղարկաւորութեան վերջը և դեռ օրե-
 րով...:

Իպիւրները «Փառք ի բարձունս» երգեցին և դիւնորները
 հինգ գազազները իջեցուցին լաջն ու խորունկ գերեզմանին մէջ:
 Իշխանը մէջտեղ, Վահանն ու Միհրանը աջ իսկ Պողոսն ու
 Յրուսեանը ձախ կողմը գրին:

Մարիկներ լիցուցին գազազներու վրայ և սկսան հողով ծած-
 կիլ: Քաց ու փերտուն հողը գիլացաւ, քանանան խաչակնքեց
 նահատակներու յաւիտենական կացարանը և վերջին «նորոցը»
 ըսաւ անոնց կարմիր հոգիներուն համար:

Յուզարկաւորները մալուլ-մալուլ համբուրեցին իրենց ջա-
 հէլ-ջիւան նահատակներուն թաց ու թարմ շիրիմը, «ողորմի»,
 առին անոնց անմահ հոգիներուն և օրհնելով անոնց սուրբ և
 յաւէտ անմոռաց յիշատակը՝ արցունքը աչքերնուն հեռացան...

Հիմայ՝ լուռ, անաղղկեցիկ և տխրաբոյր է Արարուց գերեզմա-
 նատունը, ուր խաղաղութեամբ ու մշիկ մշիկ, մէջ մէկ գերեզ-
 մանին կը հանգչին արիւնշաղախ ու յոշոտուած դիակները Իշ-
 խանին և իր կորիւններուն:

Հայաստանի շոտագունած ու կարմրած հորիզոնէն կը ծագի
 Հայի ազատութեան կարմիր արշալոյսը, մենք երկիր կը վերա-
 դառնանք, կը վերածնի կեանքն ու ետանդը ու կը կանգնեցնենք
 փառքի և արիւնի յուշարձանը՝ Իշխանին և իր ընկերներուն և
 մարմարաշէն այդ յիշատակարանի վրայ կարմիր տառերով կար-
 ձանագրենք Իշխանի խօսքերը.

Ե՛յ ազգի աղբէր շատ ջահէլ ջիւան,
 Կերաւ ու կերաւ էա անկուշտ ճամբան,
 Շատերը ընկան էա ճամբի կէսին,
 Սրտերը վառուած, յոյսը աչերին...

Ազատութեան վեհ իտէալի կարմիր ճամբուն յաղթակա-
 նօրէն գոհուած ջահէլ-ջիւան և հայդուկ նահատակներ, համբոյրս
 ու արցունքս ձեր շիրիմներուն և փնօք ձեզ ու ձեր պանծալի
 յիշատակին:

Քիֆլիս 1916 Մարտ

Հայկ Աճէմեան

Վան—Սիփանի սար, ծափ ու բերդ

••

Տուպը ձեռիս ճամբայ ելայ մէջքիս քսակ շալակած,
Հազար սարեր, հազար ձորեր, ես կտրել եմ ու կերթամ,
Հազար-հազար մարդկանց միջով սիրտս կարօտ ու վառւած
Անապատներ ճամբայ արած օր ու գիշեր կերթամ-կերթամ:

Հազար-հազար հորիզոններ, արշալոյսներ անցուցի,
Հազար անգամ գլուխ դրի անապատի աւազին,
Խոր ձորերում հազար անգամ ես իմ ճամբան կորսուցի,
Անապատի վառ աստղերը վկայ եղան իմ ճամբին:

Շատերն ասին խեղճ ճամբորդ է կարաւանը կորուսած:
Հէյ խեղճ ճամբորդ, ժուր ճամբորդ, դուն էլ կանցնիս ու կերթաս,
Անապատի աւազներում քեզ շիրիմ է պատրաստւած,
Անապատի յովազների շաղ բաժինը կը դստնաս:

Ու շատ անգամ երազեցի պերճ հեռավը իմ մտքի,
Ատի տան շուտ կը հասնիմ իմ խեղճ ճամբի էն ձէրին,
Հորիզոններ վառ արեով շարան-շարան անցուցի...
Սիրտս կարօտ, հոգիս կարօտ, միշտ իմ ժպտուն հեռափին:

Նորից նորից ես գրկեցի հորիզոններ անհամար,
Դարձեալ նրան ես յանձնեցի վշտոտ սրտով անցեալին,
Եւ մոռացայ իմ անցուցած ճամբաները անդադար,
Թափառ մտքով աչքս նետած վառ ու թովչոտ երազին,
Նորից անցայ միշտ կերթամ դէպի հեռուն, միշտ հեռուն...

Ո՛ր ես գնում, խեղճ կարաւան, անապատում անտոհման.
Քո խեղճ ճամբին վախճան չկայ և ոչ հեռափ քո մտքին,
Հորիզոններ ամպոտ-պայծառ կանցնին, դարձեալ կը բացւին,
Ճամբաներին վախճան չ'կայ, ճամբաները կ'ուն ու կան...

Հէյ վախ ճամբաս կը վերջանայ գերեզմանիս դռան քով,
Գերեզմանս կը կանաչի, կը զարդարւի մամուրով,
Խարբը չ'առած կանցնիմ կերթամ կիսատ թողած իմ ուղին,
Ո՛չ մի ճամբայ վախճան չունի... մենք ենք վերջը մեր ճամբին...

(Անտիպ) Վան 1935
Ուշխուս
(+ Մարգար Ազնաւուրեանի ժողովածոյն)

Ի Ծ Խ Ա Ն Ի Ը Ի Ր Մ Ի Ն

Երազներու չքնաղ գարունքին, գազափարի ոսկեշող ճանապարհին, դաւաճան գնդակին դուն զո՞հ գնացիր անմուսնոջ ընկեր:
Մինչ երեկուն կը գար իր մթաշաղով Բզնունեանց ծովին
հետ ողջագուրուելու, մինչ լուսինն իր տմոյն լոյսով կուգար
ողողելու դեռ նոր հանգչող դաշտն ու անդաստանը, մինչ դուն
դեռ շարունակում էիր հաստատուն քայլերով յառաջ, դէպի վեր,
բարձրանալ վրձո՞՛ր բայց քեզ խիստ դուրեկան ճանապարհէդ:
Եւ անն այդ սիրած ու փայփայած խեղճներուդ ճանապարհին
քեզ առաջնորդեցին դէպի՛ Մահ, դէպի՛ դողգոթան քաւութեան...:
Արիւնդ թափուց, հողը զայն ծծեց անխնայ... ու բախտագուշակ
հովերը հկան հեծեծազին ինձ պատմելու քու մահդ, ո՞վ ազատութեան
դուն երգեալ սուրբ դո՞հ...:

Պեկմալիօնը իրեն կերտած արձանին համբուրելով, համբուրելով
կուգէր անոր շունչը պարգեւել... Եւ եթէ հնարաւոր լինէր քու
սառած՝ բայց հոգիով անմահ սիրտդ իմ սրտիս պիտի սեղմէի
ու ջերմ համբոյրներով քու վերքերը պիտի ամոքէի... քեզ կենդանութիւն
տալու համար...:

Կամ քամի լինէի... որ ինկած բոպէիդ իմ թեթև շնչով
ճակատդ շոյէի ու վերջին հառաչանքներդ խառնած իմ գնդոցին
հետ տանէի հեռու, չորս հողմերուն ու մրրիկներուն պատմելու...:

Ու անկատար իմ բոլոր սուրբ բաղձանքներուս համար,
խաւար աչքերս կը յառեմ դէպի Վասպուրականի ծովակը ու
արտասունքներս խառնած իր աղի ալիքներուն՝ կղերական մահդ
կուլամ տխրօրէն...:

Եւ թող Միփանն ու Վարազը, Անտոքն ու, Գրգուռը իրենց
միկապատ դուրեկներով, վերաւոր սիրտդ գրկած քեզ ճրճօր... ա-
սեն, իսկ մենք որպէս ճմարիտ երգեալներ, ուխտի կը դանք
գերեզմանիդ...:

Միսսը Եարութիւնեան

Քիֆլիս 1916 փետր.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

1. Իշխան	6
2. Շուշի	10
3. Վան	18
4. Շատախ	20
5. Իշխան	26
6. Հանրիկ	»
7. Խմբանկար, (Սարգիս, Տիգրան, Իշխան, Արամ, Մալխաս, Համազասպ)	43
8. Հանրիկ	46
9. Վան—Սիփանի սար, ծովն ու բերդ	49

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

1. Երկու խօսք, Հայկ Անեմեան	3
2. Ձօն, Կազմողը	5
3. Իշխան (Նիկոլա Միքայելիան) Բարունակ	7
4. Մենակի Յիշատակին, Իսխան	16
5. Ռազմիկները Արևի ճամբու վրայ, Յովհ. Մխիթարեան	18
6. Սերենադա, Իսխան	21
7. Իշխանի մահը, Հմ. Մանուկեան	22
8. Վրէժ, Արմենուհի Տիգրանեան	25
9. Նամարդի նման, Իսխան	27
10. Մրրկահաւ, Թուշնիկ	28
11. Ճամբուղ վրայ, Հ. Արսուր	30
12. Նահատակներ, Յովհ. Կուլոյլեան	31
13. Սերաստիացի մինչև Կովկաս, Վարսենիկ Աղասեան	33
14. Ձեզի համար, Ռ. Ռաֆայել	34
15. Իշխան որպէս զրշի մարդ, Յովհ. Աւագեան	35
16. Դէպի վեր, Իսխան	39
17. Իշխանի կրգը, Արթուր Բարսեղեան	40
18. Իմ գարուն, Իսխան	42
19. Իշխանի թաղումը, Հայկ Անեմեան	43
20. Տուպը ձեռքս, Իսխան	50
21. Իշխանի շիրմին, Միսաք Յարութիւնեան	51

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ե Լ Ի

էջ

Վասպուրականի գրական մշակման /XX—XXI Ժամ. հիմնադրութիւններ, ընթացումներ, անտիկ գրութիւններ և այլն. գտնվելու վայրը):

Ստանդարտ համար գրքին՝
 Тифлисъ, Головинский пр. № 41 Ааку Аджеману